

A HOMEROSI BESZÉDEK
TÖMEGLÉLEKTANI VONATKOZÁSUKBAN

HORNYÁNSZKY GYULA
LEV. TAGTÓL

FELOLVÁSTATOTT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIABAN 1915 FEBRUÁR HÓ 8-ÁN.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

ὡς εἰπὼν ὠτρυνε μένος καὶ θυμὸν ἑκάστου·
καλλὸν δὲ σίγῃς ἄρθεν, ἐπεὶ βασιλῆος ἀκουσαν.

Hom. Il. 16, 210—211.

ELŐSZÓ.

Tömeglélektani kutatások közben jutottam *Homeroszhoz*. A »Magyar Filozófiai Társaság Közleményei« már 1912-ben nyomatták le azon tervezetemet, a mely szerint a tömegnek szerepét a görög történetben meg akarom írni; »tömeg«-en mindig terminusszerűen az egyidőben és egy helyen összeműködő embersokaságot értem, ahogy ezt elsősorban a francia pszichologia megállapította (*Tömegpsychologia és görög történet*, id. folyóirat, 224 köv. 1. és különnyomat). Az időtől kezdve főleg a görög szónoklás és retorika felé irányítottam figyelmemet, mert a tömegben az emberi szó, a vezető szava a tulajdonképeni nervus regens. Miután a szó hatalmának, a mint ez a társas környezettől még függetlenül jelentkezik, külön értekezést szántam (I. *A szó hatalma*, EPhK., 1914, 633 köv. 1.), folytatólag a tömegben elhangzó beszédek elemzésére került a sor. És itt oly kínálkozó volt az alkalom szempontomból behatóbb vizsgálat tárgyává tenni azt az irodalmi hagyatékot, melynek körén belül az emberiség történetében először találkozunk politikai összejövetelekkel, először hallunk politikai beszédeket.

Siegfried Sudhaus mondja, a német haza védelmében nemrég elesett kieli professor: »Wer sich ein Gesamtbild griechischen Lebens und Wesens machen will, kommt um die Rhetorik nicht herum« (*Philodemi volumina rhetorica, supplementum VII.*). A herculanumi papyrusok, Philodemos kiadásának a végső eredményt, az utolsó századok keresztül-kasul rhetorizált görög-római műveltségét kellett szembe előt látnia. De a mi a görögséget illeti, ez a fejezet már csak a hanyatlás

tüneteiről tud beszámolni. Elméletek küzdenek egymással szemben kérdésekről, melyeket hajdan a gyakorlat oldott meg; az élet nagy érdekei és szükségei helyett iskolai hagyomány és praxis tartja fenn, módosítja a beszéd művészetét. Nem így volt azelőtt: az *athéni demokratia* fénykorában, vagy épenséggel: halálküszölmének utolsó éveiben. Akkor a népülés souverainitása mindent a tömeg elhatározásától tett függővé és ez a tömeg mindenképen vezetőinek szavától függött. Nemcsak culturtörténetet, hanem a történeti események legaprólékosabb rúgóit tanulmányozza az, a ki a beszéd feltételeiről erre a korra vonatkozólag iparkodik számot adni. Mert a tömeg hangulatát tán egy jól megválasztott metaphora is befolyásolta, s az ország sorsát nem utolsó sorban szónoki képességek és ügyességek döntötték el.

Arról a korról beszélek, melyről szó szerint igaz a *plutarchosi* mondás: *ὁ δὲ Πολυαῖδος Ἀθηναῖς καὶ τῆς Βουλαιας Θεμισδος προφήτης, ἐνὶ χρόμεινος ὄργανον τῷ λόγῳ, κοσμεῖ τὴν πόλιν* (*Πολιτικά παραγγέλματα*, 5, 802 B): »a várost védő Athenának és a tanácsot adó Themisnek profétája pusztá szavával kormányozza az államot«; arról a korról, a midőn az értelmi készségek ideálja, a jól beszélni tudás — az *εὖ λέγειν* — még nem a cultura kérdése, hanem az érvényesülés követelménye volt; a midőn a *βῆμα* a társadalmi élet középpontjában állott; a midőn a tömeg megnyerése, »áthangolása« (*μετάθεσις*) volt a legjobb fők és legmelegebb szívek elé tűzött feladat; a midőn a tömeg maga — erejének és gyámoltalanságának egyformán tudatában — majd félelmes bírāja, majd kezes báránya lett annak, a ki a szabadszólás — a *παρρησία* — őszinteségével vagy a »szószék reményeit« támasztva (*τάς ἀπὸ τοῦ βήματος ἐλπιδας*, Demosth. Philipp. A 53) szólott hozzá.

Ennek az elkövetkező kornak megértésére beszélek *bevezetésül* Homerosról.

1. A collectiv szempont.

Miután Achilleus elmondotta harczra buzdító beszédét myrmidonjainak, »a sorok összébb szorultak«, s oly sűrűn egymás mellett állottak fel, hogy »pajzs a pajzsra támaszkodott, sisak a sisakra, férfi a férfiura«. A mennyiben van jogunk okozati összefüggést keresni a homerosi elbeszélés ez egymásutánjában, Homeros mesteri megérzéssel mutatja itt be a lelkes szó hatását az emberi tömegre. Az együttlét közelsége ugyan már maga is előteremti, mint psychologusaink jól tudják, ama bizonyos hangulatot, mely sok egyes embert a tömeg-érzés és -gondolkozás közösségébe zár össze.¹⁾ De viszont a szónak hatalma is hozzájárulhat a physikai feltétel gyarapításához, s eredményekép a lehetőségig kicsiny lesz a térbeli távolság, a mely az egyént az egyéntől elválasztja. Ilyenkor egymásra borulnak az emberek, vagy egymást támogatják, miként »sűrűn rakott kövekből összeillesztett erős fal«, hogy a homerosi hasonlatnál maradjunk.²⁾

A ki előtt friss emléken van, hogy a homerosi költészet miféle eleven képek által érzékíti meg a tömegjelenségeket, a harcza felvonuló csapatot és ennek küzdelmeit, a gyülesező vagy a tanácskozás helyéről zibongva távozó embersokadalmat, az előtt nem kétséges, hogy itt olyan korban vagyunk, melyben a tömegnek nagy fontossága volt, s olyan költő a kalauzunk, a ki a tömeg e nagy szerepét meg is tudja értetni velünk, már csak az által is, hogy a maga költői nyelvén külön *collectiv képekben* állítja azt elénk. Homeros szemével égő erdőnek látjuk a harczosok csillogó fegyvereit vagy a vándormadarak rajaira gondolunk, midőn a görög vitézek csoportonkint törnek elő Skamandros síkjára (II. 2, 455). A minden

gátat elsöprő árvíz képe tárul elénk, midőn a pusztítást látjuk, melyet Diomedes a trójaiak soraiban véghezvisz (5, 87). Szélvihartól korbácsolt tengerhullámok elevenednek meg a trójaiak támadására (13, 795), s mintha Euros és Notos küzdelmének lennének tanúi az ellenséges két tábor összecsapásánál (16, 765). A myrmidonok farkasfalkák módjára vetik magukat a préda után (16, 165) és Sarpedon holtteste körül mint a legyek nyüzsögnek a hulláért küzködő harcosok (16, 641). Látjuk a port, mely a gyűlésből hajóikhoz tolongó görögök nyomába kél, halljuk az éktelen zsvajt, s e folyton mozgó és változó tömeg láttára Homeros phantasiájával mi is a tengernek vagy a Zephyros által rezgetett gabonaföldnek hullámzására gondolunk. (II. 2, 144).³⁾

Kevés figyelemre méltatott érdemes feladat lenne a homerosi költészetet a maga egészében — modern lélektani ismeretek alapján — *collectiv szempontból* vizsgálat alá venni. Mert majd csak a Kr. e. 5. század nagy történéshíznél, Thukydidesnél és azután — évezredes ugrással — a Kr. u. XIX. század realista regényíróinál, Zolánál (Germinal) és Tolsztojnál (Háború és béke), találunk tömeglélektani analysisre olyképen alkalmas elbeszéléseket, mint Homeros költészetében.⁴⁾ Nem is a költői készségen múlik, hogy az Ilias egész eseménye nem csoportküzdelmek egymásutánjában vonul el előttünk. A már akkor erős individualismus támogatja itt a művész törekvését, hogy a nagy egyének szentelt érdeklődéssel még élesebb vonású, még sajátosabb színezetű képeket mutasson be, mint a minők a legéletteljesebb tömegábrázolások lehetnek. A hősök cultusa, a monomachiák követelménye és szokása eredményezi, hogy a homerosi költeményekben a tömeg megjelenítése mégis csak a külső foglalat marad a tartalmi érték, az egyéni nagyság kiemelésére.

A ki *collectiv szempontból* akarja Homeros költészetét vizsgálni, azt a legtöbb esetben már a homerosi *terminologia* figyelmezteti a számára fontos és érdekes helyekre. A tömegjelenségek éles megfigyelése megfelelő szók és kifejezések használatához vezetett, s e használat természetes árulója lesz a tömegpsychologiai vonatkozásban figyelemreméltó soroknak. Ott vannak mindenek előtt magának a tömegnek változatos

elnevezései: πληθός, πλήθος, mert a szemlélő úgy látja, hogy sűrűn »betölti« az ellepett térséget (v. ö. II. 8, 214); στρατός, a mikor mint táborozó hadsereg ott fekszik mintegy a földre »kiterítve«; ἄμαθος, ἄματος, mint a csatában, gyűlésben együtt kavargó, lármázó, vagy csapattestekben (ἴλα) együtt küzdő tömeg; ἀγορή: a gyűlésbe hívott, »terelt« nép és katonák. Hogy azután az efféle sokadalom csakugyan »együtt« van és együvé tartozik, annak kifejezésére a homerosi nyelv a határozószók és mellékvevek egész legiójával rendelkezett (ἄλλος, ἰλαδόν, ἀγεληδόν, βοτροδόν; ἀολκέες, ἀθροοί, πυκνοί, εἰλόμενοι); e szók sűrű használatával világosan feltünteti, hogy mily nagy jelentősége van a homerosi szemléletben az embertömeg együttes képének. Azután ide tartoznak mindama kifejezések, melyek valamely megnyilatkozásában mutatják be a tömeget; a tömegzajnak, az itt felhangzó kiáltásoknak és acclamatioknak különböző elnevezései (ᾠή: ᾠτή; ἰάχαι: ἰαχή; ἀλαλητός, κελαιέω, ἐπαινέω); nem kevésbbé azon szók is, a melyek az egyesnek viszonyát a tömeghez állapítják meg közelebről. Mint pl. a ἄμοκλή, ἄμοκλητήρ, ἄμοκλέω (v. -κλαίω) szó-csoport, mely később ugyan az egyes embernek egyes emberhez intézett gáncsolását vagy fenyegetését is jelentheti (II. 2, 199 és Od. 16, 189), de eredeti értelmében csakis ama szavakra vonatkozik, melyekkel a vezér a maga katonáit a csata zürzavarában »összehívja«, maga mellé segítségül szólítja, együvé tereli a buzdítás vagy fenyegetés formájában (így II. 16, 714). A jelentésváltozás afféle kitágulásával van itt dolgunk, mint az ἀγορεύω igénél; mert ez eredetileg csupán a gyűlésben elhangzó beszédet illette meg, s csak egy későbbi használat terjesztette ki jelentését a beszédre egyáltalán.

Ime, már felületes lexikális kutatások is mily sok olyan szót és jelentést tárnak elénk, a melyek a homerosi kor *collectiv* életére derítenek világot. Érdemes vállalkozás lenne az e körbe tartozó terminológiát egyszer tüzetes vizsgálatnak alávetni.⁵⁾ S egy ilyen vizsgálatnak nem lenne szabad a kétségtelenül vagy már külső formájuk szerint *collectiv* értelmű szóknál megállapodnia; sokszor csak a *collectiv* szempont hozzágondolása által válik egy-egy homerosi szó vagy kifejezés valóban érthetővé. Agamemnon pajzsáról halljuk, hogy a háború

vészes szellemei: Deimos és Phobos voltak középső részén feltüntetve (Il. 11, 37). Az egyéni félelem fogalmával itt nem sokra megyünk; a symbolizáló személyesítésnek megértéséhez szükséges, hogy a tömegpsyche ama bizonyos jelenségére, a »páni félelemre« gondoljunk, melyről *Roscher* szép tanulmánya után (Ephialtes) a philologusnak is illik tudnia valamit.

Bennünket ez alkalommal nem a harci kavardás — a ὄσπινυ — articulálatlan hangjai érdekelnek, hanem a tömeghez intézett szónoki beszédek. De mielőtt a homerosi kor politikai életéről, a vezérek és öregek tanácsáról, a katonák és nép gyűléseiről kezdenénk beszélni, átmenetkép az itt szerepet játszó tömegrhetorikához egy szót a homerosi ὄσσα-ról! A személytelen, gazdátlan híresztelések kifejezése az, a fama-é, melyet később Vergilius oly megkapó módon fog félelmes növekedésében elének rajzolni (Aen. 4, 173 köv.), s melyet collectiv útja és munkája közepett csak a költői képzelődés egyénit és személyesít, midőn Zeus követének tart (Il. 2, 94). A mi a homerosi ὄσσα szerepénél különösen figyelmet érdemel, az tömeghangulatot előkészítő, befolyásoló jelentősége. Mert nemcsak az egyes ember (mint pl. Telemachos) várja tőle, hogy szeretteinek bizonytalan sorsáról valamiképen értesítést kap (Od. 1, 282): Ithakában a sziget lakóinak a gyors ὄσσα adja tudtára a kérők gyászos pusztulását, s azok az ő hatására tartják meg forradalmi gyűlésüket (Od. 24, 413); és midőn Agamemnon döntő megbeszélésre hívja katonáit együvé, ugyancsak ὄσσα fut végig »tűz módjára« a felvonuló csapatokon és sietteti lépésüket. Avval a szóbeszéddel, mende-mondával van tehát Homerosnál dolgunk, a mely szűk területen hamarosan bejárja az izgatott kíváncsiságot, a mely az embereket tömeggé sűrűsíti, s itt ha nem is határozott közvéleményt, mindenesetre általános közhangulatot teremt közöttük. Milyen messze vagyunk a homerosi kor eleven collectiv életétől, mint ezt az ὄσσα-szó használata árulta el nekünk, annál a későbbi epikusnál, a ki Theogoniájában a Múzsák énekét nevezi ὄσσα-nak (Hes. Theog. 10)!

A ki a homerosi beszédek tömegpsychologiai szempontból tanulmányozza, azaz hogy miként hatott vissza a tömeg jelenlétének feltétele a szónoki nyelv formáira, annak termé-

szetesen a hallgatóság *nagy száma* előtt tartott homerosi beszédek kell elsősorban megfigyelnie. Elsősorban nem közjogi tekintet, hanem a hallgatók száma szerint fognak a mi szempontunkból a homerosi gyűlések és ezek szónoklatai osztályozódni, mert a tömeg számszerűsége jelent. Mindenesetre bizonytalan, melynek nemcsak felső határát nincs módunkban megállapítani; az alsóról sem mondhatjuk meg, hogy pontosan hol kezdődik. Fokozza e határozatlanságot a tömeg relativ természete. Kedvező feltételek között az együttérzés melegétől áthatott 10 embert inkább nevezhetek tömegnek, mert inkább mutatja a tömegszerű megnyilatkozás jellemző vonásait, mint máskor azok kétszeresét. Homerosnál egyébként is be kellene érünk, de bátran be is érhetjük a számonk bizonytalanságával. Elég tudnunk azt, hogy »sokan« voltak (mint a költő mondja: πολλοί, Od. 8, 110), s még afféle approximativ számításra sincs szükségünk, minővel Thukydides iparkodott megállapítani az Ilios előtt harcoló görögség létszámát (1, 10, 4). Számunkra elsősorban Homeros ama helyei bírnak fontossággal, a hol a tábor, illetőleg a nép a maga összességében gyűlésezik és hallgatja a szónokokat (az Iliasban: 1, 15; 1, 54; 2, 50; 7, 345; 7, 382; 7, 414; 8, 489; 9, 10; 18, 245; 19, 34; a versenyküzdelemben a nézők összességéhez intézett beszédek: 23, 272 stb.; az Odysseiában: 2, 6; 8, 4; 24, 420); azután ama kivételes alkalmak, midőn a vezérek a küzdő két fél egészéhez emelik fel szavukat (Hektor Il. 3, 86 és 7, 67; Menelaos 3, 97) és ama rendes esetek, midőn akár a harcba vonulás előtt, akár a küzdelem forgatagában buzdítják, lelkesítik saját katonáikat. Már csak másodsorban jönnek figyelembe a résztvevők kis számára szorított szűkebb tanácskozások (haditanács, bulé; a kérők maguk között: Od. 16, 361; az istenek gyűlései), a hol — minden számszerűségtől eltekintve — már a tanácskozók kialakult egyénisége sem enged sok tért ahhoz, hogy a szónok tömeghatásra törekedjék. Tulajdonkép körünkön kívül esik, ha a parancs, buzdítás, tanács a legszűkebb környezetnek vagy épenséggel egyes embernek szól.

Itt ugyan valaki, Homeros nyelvhasználatát ismerve, mintha joggal vethetné fel az ellenvetést: csakugyan oly lénye-

gesen különbözőek a költőnél a tömeghez és az egyes emberekhez intézett beszédek? Midőn Menelaos a csata hevében magánál nem előkelőbb társát Aiaszt megszólítja, ekként teszi ezt: »Zeus származéka, Aias, Telamon fia, népek vezére« (II. 14, 465); midőn Tlepolemos összecsapás előtt Sarpedont megfenyegeti, egy hosszú beszéd végén azt ígéri neki, hogy »tőlem legyőzve fogsz Aides kapuján áthatolni« (II. 5, 646). Ez csakugyan nem a társalgás nyelve, még a szenvedélyes beszédé sem, a mely mindig megtart valamit a társalgó nyelv közvetlenségéből. Homeros dialogusai kétségkívül theatricalisak, e kifejezést amaz eredeti értelmében véve, mely a néző és hallgató közönségre utal. De hisz ép e hallgató tömeg közvetítésével vették a homerosi párbeszédek is a nyilvános szónoklás jellegét fel; a mennyiben azok a tömegrhetorika sajátosságait mutatják, itt is csak azon beszédmód indirect és stilustalan hatásával van dolgunk, a mely a tömeghangulatnak többé-kevésbbé önkénytelen befolyására jött létre. Így hát azt látjuk, hogy a homerosi beszédek egyáltalán, még a párbeszédek is, csupán a mi tömegpsychologiai álláspontunkról nyerhetnek kellő magyarázatot; mert Homerosnál néha még egymás között is úgy beszélnek az emberek, mintha nyilvánosan a nagy tömeg előtt beszélnének. És ép ezért kell a szónoki formákat és ezek eredeti jelentőségét az utóbbi körben tanulmányozni.

2. A homerosi agorának közjogi jellege és a szónoki gyakorlat.

Az Ilias a *tábor*, a fegyverések gyűléseit tárja elénk, az Odysseia a *népgyűléseket*. Semmi kétség, hogy az utóbbiak az előbbiekből jöttek létre, midőn az állandó letelepülés békésebb idejében a fegyverforgatók kiváltságát a szabad polgárok összességére kiterjesztették. A fegyveres közösség (Wehrgemeinde) gyűlésezési és tanácskozási joga az a jog, a melynek alapján majd — évszázados fejlődés eredményeképp — a görög polis önrendelkezése, szabadsága, a görög demokratia lehetséges lesz. Dárdával kezében megy Telemachos az ithakajak gyűlésébe (Od. 2, 10), s csak itt mint szónok váltja fel a harez eszközét

az állami hatalom békésebb symbolumával, a skeptron-nal (37). A műveletlen nyugati Hellas törzsei között még Thukydides korában is állandó volt a fegyverviselés (1, 6), s csak a folytatólagos cultura tiltja meg e helyeken békés polgári foglalkozásoknál és összejövetelek alkalmával a fegyverhordozást ($\mu\eta\ \sigma\delta\eta\rho\sigma\phi\sigma\tau\theta\alpha$). Egyébként az Ilias tábori gyűlései bizonyára már nem eredeti formájában mutatják be az intézményt, hanem a mint az a fejedelem és nép változó erőviszonyainak megfelelően és a tágabb értelmű, s már akkor is létező népgyűlések visszahatására kialakult (tehát *tábori népgyűlésekről* beszélhetünk itt). Így pl. a népgyűlés egyetemes jellegére utal, hogy a megbékélt Achilleus meghallgatására a katonákon kívül a nem-combattans elem: a hajóslegénység és az élmezés emberei is a gyűlésbe sietnek (II. 19, 42).

Hogy a homerosi kor politikai összejöveteleit alaptermészetükben megismerjük, elengedhetetlen, hogy legalább egypár szóval ama kor általános *politikai* berendezését szóba hozzuk. A modern kritika álláspontja szerint a homerosi epika már csak emlékből ismeri, s az Iliasban csupán archaizálva emlegeti az »isten kegyelméből« való királyságot (Finsler, Wilamowitz);⁹⁾ a mykenei fejedelmek hatalmát a feltörekvő nemesiség holmi arisztokráciává formálta át, melyben a βασιλεύς-név maga is az előkelő származás vagy hivatal sokjelentésű és sokakat megillető kifejezésévé módosult. A kritikának úgy nagyjában igaza van; de azért óvakodnunk kell, hogy a homerosi kor örökös királyságát, mely kétségen felül létezett, mértéken alul lekicsinyeljük. Mert más oldalról még ott, hol a normalis állami viszonyok ismertetésére kínálkoznék alkalom, még az Odysseiaiban, még a phaiakok földjén sem látjuk az arisztokrátiát oly fokon intézményszerű kialakultságban, hogy az egész állami életet általa érthetnők meg és nevével jellemezhetnők. Már maguk a homerosi népgyűlések (és illet Alkinoos is egybehív) afféle átmeneti korszakra figyelmeztetnek, melyben a fejedelmi önkényt mindenestre már messzemenő népszabadság korlátozza, de melyben ép ezt a népszabadságot az oligarchikus irányzatnak még nem sikerült jogaitól megfosztani és a maga privilegiumai között elsikkasztani. A homerosi népgyűlések csakugyan mintegy középső helyet foglalnak el a király és nemesség

eleven, de még dülőre nem jutott küzdelmében; majd a fejedelm fordul a néphez, hogy sérelmeiért tőle kapjon elégtételt (Telemachos az Od. 2. könyvében), majd meg a nemesség szólítja fel ugyanazt a népet bosszúra királya ellen (Od. 24, 420 köv. s.). Tömeglélektani szempontból a homerosi kort ép ama szerencsés átmeneti korszaknak tekinthetjük, a melyben — a hadsereg és a nép gyűlései által — a tömeg megfigyelésére több alkalom kínálkozik, mint a történeti folytonosság előző és következő szakaszaiban. Mert sem a mykenei »urak« hatalma alatt nem tanácskozhatott és határozhatott a nép a későbbi szabadsággal, sem utóbb az oligarchiko-aristokratikus államokban, melyek a polgárságot a nemesi renddé szorították össze, a népgyűléseket lehetőleg saját tanácsaikba olvasztották, hogy majd csak egy további fejlődés állítsa a régmúlt széles kereteit vissza, s építse fel ezeken belül a görög demokratiát.

A homerosi *agora* (ezentúl együtt fogjuk tárgyalni a tábori és a nép-gyűléseket) formátlan valami, a hol nem könnyű dolog az általános sajátságok és elvek pontos megállapítása. Nem is a hagyomány hiányosságán vagy a költői elbeszélésen fordul meg a legtöbb esetben a kérdés, hanem az intézménynek kezdetlegességén. A gyűlés nem periodikus; alkalmak szerint történik az egybehívás. De viszont nem is az egybehívónak — mint majd rögtön látni fogjuk: a királynak — pusztá önkényétől függött, hogy népgyűlést rendezzen; a legfontosabb közügyeket akár a maga kezdeményezésére, akár mások kérésére a nép elé kellett terjesztenie. Nem írott törvény parancsolta ezt, hanem közérzésben gyökerező hagyomány, a mely a fejlődés primitívebb fokain még erősebb hatalom szokott lenni, mint a későbbi időben. A homerosi költeményekből mintha azt olvashatnók ki (s a legtöbb magyarázó tényleg ki is olvassa), hogy a fejedelmen, illetőleg a seregnek legfőbb hadurán kívül bármely nemesnek és vezérnek is jogában állott a népgyűlés összehívása. Szó szerint véve a költő szavait, az Iliasban pl. két alkalommal is Achilleus és nem Agamemnon az, ki a gyűlést elrendeli, és az Odysseia 3. könyvében úgy halljuk, hogy Trója elpusztítása után a hazatérés módja fölött vitatkozó görögöket Agamemnon és Menelaos közösen hívták az agorába (137.). Ez utóbbi eset

tán kivételes; a hadjárat befejezése után bizonyynyal mindenik hadvezér visszanyerte a maga szabad actióképességét, s így nem feltűnő, hogy Agamemnon mellett az ellenvélemény főképviselője: Menelaos is intézkedik. De az Ilias helyeit (1, 54 és 19, 34 ill. 41), úgy gondolom, kevés nehézséggel értelmezhetjük akként, hogy a költő — némi pontatlansággal — a gyűlés egybehívójának mondja azt, a ki a gyűlés egybehívását csak óhajtotta vagy követelte. E szerint a néppel való kérdéses rendelkezést kizárólagos fejedelmi jognak tekinthetjük, mégis azon nem lényegtelen megszorítással, hogy időközi érvényesítését az aristokratia tagjai is provokálhatták. Ennek természetesen Od. 2. 28 nem mond ellent; Ithakának királynékküli anarchikus állapotában, mely — mellesleg megjegyezve — annyira formátlanul csak a költő képzelete szerint, de valóságban nem is létezhetett, Aigyptios teljes joggal kérdezhetette hogy ki itt az egybehívó? dacára annak, hogy Telemachos atyjának ülésén (*θεωκος*), de ennek fejedelmi jogai nélkül foglalta el helyét az agorában. Az ithakai anarchiát, azt, hogy immár 20 esztendeje egyáltalán nem tartottak népgyűlést, mégis csak Odysseus távollétével okolja és magyarázza meg maga Aigyptios (26—27); tehát nem volt, ki a gyűlést formális jog alapján egybehívhatta volna. Végül említsük meg, hogy az összehívás rendszeren a *νηροξ*-ök nyilvános kikiáltása (*βοή, βοαν*) által történt, s csak kivételkép névszerint és személyhez intézetten (*κληθην, εξονομακληθην*).

Ugyancsak az intézmény határozatlanságánál fogva nehéz megállapítani a homerosi népgyűlés *competentiáját*. Általános-ságban szólva azt mondhatjuk, hogy minden körébe tartozik, a mit mint az egész közösségre fontos ügyet elébe vittek. Legalább így halljuk ezt Aigyptios fentemlített beszédében (32: *ἡ ἐν τῷ δήμῳ ἄλλο*), az egyedüli helyen, a hol a népgyűlés *competentiájáról* közvetlen szavakban értesülünk. Újabb magyarázók helyesen emelik ki az agorának bírói szerepét (Finsler után Hermann—Swoboda); erre kezdetleges fokon élő mai népek között is sűrűn találunk analógiákat. Mert hogyha Antinoos atyjának esetét (Od. 16, 424) inkább a modern lincselésnek, mintsem a későbbi görög ostrakismusnak példájára értelmezné is valaki: a félelem, hogy a haragvó nép szám-

üzetésbe küldheti a bűnöst (u. o. 381) s a nyilvános bírsággal (θρη) való fenyegetés (Od. 2, 192) kétségkívül az agora törvényes jellegű bírói ténykedésére utal.⁷⁾ Tehát bizonyos esetekben az állami suverainitás ellen vétkezők fölött maga a nép hozott ítéletet, s a fejedelmi hatalmon kívül már ósrégi időkben a népakarat is egyik tényezője volt a később kialakult bírósági intézményeknek. Mint a hogy az Ilias ismert pajzs-jelenete szerint (18, 497) még magánjogi pörökben is az agorán egybegyűlt népnek tudomásvételével és élénk tetszésnyilvánításai között ítélezkedik az államhatalomtól támogatva a választott bíró. Különbösen bármiféle fontos államügy, a háború vagy béke bármilyen lényeges kérdése került is a nép elé (az esetek felsorolását elengedhetjük), ez rendszeren tanácskozásuk egyedüli tárgya volt, melyről előzetes tudomást sem kellett a gyűlézőknek szerezniök, bár az afféle hangulatkeltés, minővel Odysseus készíti elő a már egyszer szétrebbent görögök újlagos tanácskozását (II. 2, 182. köv. s.), bizonyára nem tartozott a kivételek közé. Az ügyek probuleumatikus előkészítése, a hogy ezt a későbbi időben találjuk, semmi esetre sem volt szükséges; közvetlenül előbb tartott tanácsülésre ugyan van példánk (II. 2, 53), sőt ezt idővel szokásosnak is lehetne tartani, ha az Od. 15. é. 468. sorában θόκος csakugyan az »öregek« tanácsát jelenti.

Épenséggel nehéz, sőt a collectiv lélektan útbaigazítása nélkül lehetetlen megérteni a homerosi népgyűlések hatalmát, megnyilatkozásainak *értelmezését*. Formális szavakban előre megállapított, vagy pláne írásos javaslatok fölött nem történik itt döntés és sehol nyoma a számarányokat kiderítő szavazásnak. Az egybegyűlt nép egyszerűen felkiáltással adja tudtul tetszését, illetőleg hozzájárulását, a mit az epikus majd a hangos érzelmi kitörést jelentő *ἰάχην* és *κλαδῆν*, majd a helyeslést személyes vonatkozásában megjelölő *ἐπ-αιεῖν* igével fejez ki (az esetleg ilyenkor is szereplő *ἄσθ*, II. 2. 334, a hang fizikai erejét jelenti). Ha meg valami nem nyerte meg a nép tetszését és helyeslését (*οὐ σφιν ἄδε μῦθος*: Od. 24, 465, a minek ellentéte: *τοῖσι δὲ πᾶσιν ἐαδόντα μῦθον εἶπεν*: II. 9, 174), akkor hallgat a nép (*οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῆ*: II. 7, 398); legalább így mondja ezt a költő, kinél a nem-tetszés nyilvání-

tásának közvetlen terminusai jellemző módon hiányoznak, s ki azt csupán olyan szavakkal tudja vagy akarja megérteni, minőket máskor a meglepetés vagy megdöbbenés kifejezésére használ (pl. II. 3, 95). Az egyszerű felkiáltás a szavazás helyett ősi formája a tömeg akaratnyilvánításának, a mely mód a spártai népgyűlésekben késői századokig megmaradt (a Thukyd. 1, 87. és Plut. Lyk. 26 említett *βού*), miként hogy későkorú phokisi és boiot feliratokon is ott szerepel az *αἶνος*, *αἰεῖν* a bennünket érdeklő értelemben.⁸⁾

A vélemény és akarat kifejezésének e kezdetlegesen impulsív és határozatlan módja, mely bizonyára sok esetben hagyta eldöntetlenül, hogy helyeslésről avagy elutasításról van-e szó, könnyen megtéveszthet a népgyűlés és határozatainak *közjogi* szerepét illetőleg. Egyéb körülményekkel kapcsolatban könnyen azt a hitet keltheti, melyet kézikönyveinkben tényleg meg is találunk (Schoemann—Lipsius), hogy az agorát csak kész határozatok tudomásvétele végett hívták egybe, vagy legföllebb azért, hogy a nép a maga tetszésnyilvánításaival és hallgatásával mások tanácskozásainak legyen tanuja. Semmi sem hibásabb, mint e felfogás. A mint főleg *Moreau*⁹⁾ hangsúlyozza, a nép állásfoglalása közjogi actus, a mely szükséges feltételként egészíti ki a fejedelem akaratát, s adja csak meg az utóbbinak legalis jellegét. Nem tagadható, hogy az agorában elhangzó beszédek sok esetben az egyszerű tudósítás természetével bírnak (efféle *ἀγγελίη*-t emleget *Aigyptios* is már szóba hozott beszédében: Od. 2. 30); máskor meg — s mint majd látni fogjuk, részben a tömeg-rhetorika követelményeként — habozás nélkül utasítanak; de a legtöbb alkalommal nem közlés, nem parancs, hanem vitatkozás a beszédek jellege és ezek nyilvánvaló czélzattal a tömeg megnyerése, [rábeszélése végett hangzanak el. *Πείθεσθε* (engedjete a szónak): ez végcélként ép úgy középpontjában van a homerosi szónoklatoknak, mint az ige activuma, a *πειθεῖν* (rábeszélmi) a későbbi kor rhetorikai elméletének.

A népgyűlések kötelező egybehívását véve alapul, minden fejedelmi akarat, melyhez nem sikerül a nép beleegyezését megnyerni, már magában is a fejedelmi önkény látszatát viseli, s a király, bármekkora karhatalom állott is rendelkezésére,

bizonynyal óvakodott ismételt esetekben és lényeges kérdésekben daczolni azzal a közvéleménnyel (*ὄμιλος φήμις*, Od. 16, 75), mely kezdetleges korokban egyöntetűbb, érzelmeiktől és előítéletektől jobban támogatott, s így egészben véve tán erősebb volt, mint mai kulturánk viszonyai között. Nekünk historikusoknak nemcsak a pontosan megállapított jogokkal és törvényekkel kell számolnunk, ha a mult intézményeit meg akarjuk érteni; de nem utolsó sorban a társadalmi és politikai élet eleven erőivel, melyek léteznek lezárt formák nélkül is, még hogyha legtöbb esetben nem is könnyű érvényüket, hatásukat pontosan megállapítani.¹⁰⁾

Az önfenntartás önkénytelenségével — minden reflexio nélkül — így gondolkoztak már a homerosi kor királyai is. Ők többé nem azok a despoták, kiknek a nép hangulatával nem kellene számolniok, és így annak hatására nem egyszer engednek első merev álláspontjukból. Hogy Agamemnon végül mégis csak kiadta Chryse papjának fogoly leányát, azt nem kis részben az az egyhangú helyeslés idézte elő, melylyel az előző gyűlés alkalmával a könyörgő papnak szavait a görög harczosok fogadták (Il. 1, 22 : *ἐπεισφύμησαν*). A midőn a szorongatott sereg hadvezére, Agamemnon immár egész komolyan hazatérésre szólítja fel a katonákat, szándékáról mégis csak kénytelen letenni, a beszédét követő siri csendet azzal a lelkes acclamatióval vetve egybe, a mely az engedelmisséget kereken megtagadó és a további küzdelemre buzdító Diomedes felszólalását követte (Il. 9, 15 köv. s.). Midőn viszont a trójaiak gyűlésében Alexandros visszautasítja Antenor javaslatát, melyet ez az összes trójaiak nevében tesz, hogy Helene visszaadása által teremtsenek békét ellenségeikkel (Il. 7, 347. köv. s.): akkor teszi ezt egyrészt, mert a saját tulajdonáról van szó, másrészt mert hatalmas fejedelmi rokonságának támogatásában bízik, a mely őt szükség esetén megvédené az elkeseredés ellen, melyet a közakarattal való szembe helyezkedése okozott (v. ö. a trójai követnek, Idaiosnak beszédét a görögök előtt: 7, 390 és 393). Bár bizonyára fordultak elő olyan esetek is, midőn a fejedelem makaessága nyílt lázadásához vezetett. *Forradalmi* állapotokat, midőn a megtagadott engedelmisség folytán megszűnt a politikai egyensúly és

ellenségként állott egymással szemben a két közjogi tényező, a homerosi költészet is ismer. Forradalmi volt az ithakiaiak gyűlése, melyet Odysseus vérengzése után tartottak, s melyben Eupheithes izgatására a gyűlésezők egy jelentékeny része, nem sokkal kevesebb a felénél (Od. 24, 464), fegyvert fogott királya ellen. S már Trója alatti, a görög sereg hazatérésekor, a közösen megtartott gyűlés azzal az eredménnyel végződött, hogy a harczosok egy része a főhadvezér, Agamemnon akarata és parancsa ellenére szállott be hajóiba (Od. 3, 148 köv. s.).

De mindez kivételes; kivétel, ha a királynak kell engednie akaratából és még inkább az, ha fegyveresen kell a népet arra kényszeríteni. Mert a legtöbb esetben megtalálták egymást a nép és a király, vagy úgy hogy az utóbbi szívesen fogadta el, miről látta, hogy a köztetszést fejezi ki vagy még többször akként, hogy minden nehézség nélkül tehetette meg saját elhatározását a nép hozzájárulásával közakarattá.

Az előbbi esetre érdekes példát szolgáltat a trójaiak és görögök béketárgyalása (Il. 7, 381 köv. s.). Idaios, a trójai követ, a danaok tábori gyűlésében előadja megbízóinak feltételeit. A tömeg néma hallgatásba burkolózik; a vezérek közül elsőnek a temperamentumos Diomedes ugrik fel, hogy néhány erőteljes szóban utasítsa vissza az ajánlatot. A nép ujjongva fogadja a beszédet, s ezzel a béketárgyalás sorsa el is van döntve. Mintha a fővezér, Agamemnon nem is tehetett volna egyebet, mint hogy — Idaioshoz fordulva — oly feleletnek nyilvánítsa a sereg ujjongását, melyhez maga is hozzájárul (406—407). Ha valaki Agamemnon szavait nagyon is betű szerint venné, az első király nyilatkozatából kissé messze menő demokratismust olvashatna ki: döntenet a nép dönt, a fejedelem csak utólag szentesít (*ἐπι-αυδάει*), s így legfőllebb veto-joga lehetne a néphatározatokkal szemben. De ha ennyire nem is megyünk a szavak szorongatásában, ha nem is indulunk ki a homerosi közjog értelmezésénél a népakaratból, annyit mindenesetre látunk eddig előadott nézetünk igazolására, hogy kínálkozó körülmények között még maga a fejedelem is az összesség feleletének tünteti fel (*ὁποκρίνονται*), a mit egy idegen hatalomnak izen. A homerosi kor még nem volt az elméletek

ideje; érzés és közvetlen felfogás, nem elmélet irányította a közjogi tényezőket is; ép azért hibásnak tartom a commentálásnak azon módját, mely alkalmoszerű nyilatkozatokból kész tételeket formuláz. Hisz Agamemnon fönt magyarázott szavaival valahogy békében meg kell férnie Nestor hódolatának is, melyben — igaz, hogy a csak consultativ joggal rendelkező bulé előtt és a szólásszabadság különös hangsúlyozásával — azt állapítja meg, hogy minden elhatározásnak »kezdeté és vége«: Agamemnon (Il. 9, 96 köv. s.).

A rendes eset, mondottuk, bizonyára az volt, hogy a királynak minden további nehézség nélkül sikerült a maga akaratát az egybegyűlt tömeg által elfogadtatni. De ennek a rendes esetnek egy nagy előfeltétele volt a homerosi kor adott viszonyai között; a fejedelmi méltósághoz és a személyhez fűződő prestigétől eltekintve *szónoknak* kellett lennie vagy magának a fejedelemnek vagy legalább is azoknak, a kik a gyűlésben felszólalásaikkal az ő véleményét képviselték. *A néphatározat közjogi szüksége szükségessé tette egyszersmind a szónoklás művészetét is*; a szólásszabadság, a mely — mint majd látni fogjuk — elvben a gyűlésezők összességére terjedt ki, de a gyakorlatban az előkelőségre szorítkozott, annak a művészetnek külső kereteit teremtette meg; maga a tömeg viszont — sajátágaival, nézeteivel, egyetemes tömegtermészetével — egész belső karakterét. A szólásszabadság által biztosított szóharcban — egyenlő feltételek között — az maradt a győztes, a ki a tömeg közvetlenebb ismeretével, kezelésének nagyobb ügyességével szállott a maga igazáért síkra.

Mert ez a tömeg kezes báránya lesz annak, a ki a nyelvén szól hozzá. Néha, az ellentétes nézetek és érzelmek forgatagában, mintha a mégtévesztésig a csendes, érdektelen szemlélő szerepét játszaná. Ez a látszat kényszeríti ki a heves Achilleusból megvető megjegyzését (Il. 1, 231); ezen impressiót használja fel ügyesen Mentor az ithakaiak gyűlésében, midőn a némán ott ülőktől az erőszakos bosszúállókhoz fellebbez (Od. 2, 239). De viszont váratlan gyorsasággal és egyöntetűséggel cselekszik a tömeg, ha a szónok ért hozzá, hogy a kellő pillanatban (a későbbi technographusok *καρῶς*-ről fognak itt beszélni) serkentse tette.¹¹⁾

A Zeus álmától félrevezetett Agamemnon a győzelem biztos tudatában azon nem veszélytelen, tömeglélektanilag elvetendő kísérletre határozza el magát, hogy a sereget színlag hazatérésre buzdítja, mert nem kételkedett, hogy a »kísértés« (a sokszorosan magyarázott és félremagyarázott *πειρα*) sikerülni fog, s így majd egyedül neki és táborkarának lehet a végső diadalt betudni, a mely kart tervébe előzetesen beavatott és a sereg tartóztatására kért fel. A ravasz terv elsült, de szerencsétlenségre hangosabban, mint maga a tervezgető gondolta és szerette; a hosszas küzdésbe belefáradt és a vezérek villongása miatt bizalmatlan sereg Agamemnon szavaira úgy szétrebbent, hogy a gyűlésben visszatartani már nem is lehetett, a mint eredetileg akarták, és isteni beavatkozásra csak egy újlagos gyülekezéssel sikerült a tanácskozást — most már komoly formában — folytatni. Vagy egy más példa. A Telemachos által egybehívott gyűlésben Mentor izgató felszólalása nagyon is alkalmas volt, hogy az addig csendes tömeget mozgásba hozza; a veszélyt észreveszi Leiokritos, a kérők egyike, s a fenyegetés és parancs egypár energikus szavával nem egyszerűen bezárja, hanem valósággal szétkergeti a gyűlést, a mihez ennek a jelentéktelen személynek nyilvánvalóan semmi joga nem volt (Od. 2, 252: *ἀλλ' ἄγε, λαοί μὲν κείθεν* ἐπὶ ἔργα ἕκαστος stb.). Mi, a modern tömeglélektan tételei által kioktatva, tudjuk, hogy a tömeg ilyenképen szokott cselekedni; tudjuk, hogy ez Homeros korában sem történhetett másként; de a költő elbeszéléseiből egyszersmind azt látjuk, hogy ő maga is tudja mindezt, s evvel jogot ad nekünk, hogy szavait tömegpsychologiai alapon értelmezzük.

A népakarat megnyilatkozásának (a *δημοσ φῆμις*-nek: Od. 15, 468 és talán 14, 239) nagy közjogi jelentősége és a szólásszabadság által teremtett parlamentarismus adja csak végső magyarázatát annak, hogy miért volt minden szónoki készségnek Homeros korában oly nagy becsülete. Sem az öregek tanácsának székebbkörű beszélgetései, sem a hadvezérek buzdító szavai, melyekkel ősrégi szokás szerint harcba induló katonákat lelkesítették, nem lettek volna elég ok a szónoklás kifejlődéséhez; sőt még az agora gyakorlata sem, ha egyrészt a tanácskozásnak contradictorius formái között lehető sokan

nem szólalhattak volna fel, másrészt, ha a néphatározatnak semminemű közjogi érvénye nem lett volna. Feltéve, hogy a gyűlésnek csakugyan a nép egyszerű informálásánál nem lett volna semmi más értelme, a hogy ezt itt-ott még manapság is tanítják, akkor nem igen látnók a motivumot, a mely a társadalom szellemi vezetőit arra indította volna, hogy a szónoki képesség fejlesztésére különös súlyt helyezzenek, s tán még kevésbé értenők meg annak a képességnek általános megbecsülését. Már pedig e harczias görögök között a testi fölény erényei mellé majdnem egyenlő értékű tényezőként sorakozik az elme kiválóságától feltételezett és böles tanácsokban megnyilatkozó szónoki képesség (Buchholz).¹²⁾ A legjobbak szóban és tettben egyaránt kitűnnek a többiek felett (II. 1, 258: Agamemnonról és Achilleusról). A testi szépségnél nem kisebb adománya az isteneknek a beszéd bája (μορφή, χάρις); a ki rendelkezik vele, abban gyönyörködnek gyűléseiken az emberek (τερπόμενοι), s istenként tekintenek reá, a mint a városon végigmegy (Od. 8, 166. köv. s.). Az elvont kifejezésekben oly szegény homerosi nyelv e helyen jellemző módon az ἀγορητικός-t («szónoki képesség») ismeri és használja. Bár az okos beszéd az öregkor ékessége (II. 3, 150 és 4, 323), valamint hogy a szó a gyűlésben is elsőknek az öreget illeti meg (II. 9, 60), a fejedelmi nevelés már az ifjúnál gondoskodott, hogy az érvek forgatásában ne legyen ügytlenebb, mint a dárdájában. Peleus Phoinix-et küldte el az ifjú Achilleus-szel, hogy ezt ne csak a tettekben tanítsa ki, de egyszersmind »beszédnek szólójává« tegye (μόθων ῥητήρα: II. 9, 443); a mi később a régieskedő irodalomtörténetnek alkalmat szolgáltatott, hogy Phoinix-et állítsa — mint időben a szónoklattan első mesterét — a görög retorika élére. Mint láttuk, a fejedelmeknek volt csakugyan főleg érdekükben, hogy a szó hatalmával rendelkezzenek; mert ez nem csupán dicsőséget jelentett számukra és módot a kitűnésre (v. ö. II. 9, 441 és II. 1, 490: ἀγορήιοι κολάσιμα), hanem sok esetben a királyi hatalmat és a néppel való békés együttélést jobban biztosította, mint minden fegyveres erőszak.

Egyébként Homeros görögjeinek a szónoklás felé fordított élénk érdeklődését jól bizonyítja már az az aprólékos

figyelem is, a melylyel magát a szónokot, megjelenését, taglejtéseit, beszédmodorát szemügyre vették és jellemezték. Eltekintve a kifejezésektől, melyek csupán a hang erejét vagy áthatóan világos voltát jelölik meg; számon kívül hagyva a kissé bizonytalan értelmű jelzőket, a melyekkel a homerosi ember az élő szó által nyújtott aesthetikai gyönyörét kívánta kifejezni (ἠθοεπής, μελιτος γλακιων αὐδῆ vagy épenséggel ὄψ λειριόεσσα = liliumszerű hang, II. 3, 152): olykor reálsan eleven képét kapjuk a szónoknak ép szónoklása közben. Ott látjuk a szélesvállú Menelaost, a mint a támadó friss készségével (ἐπιτροχαδην) kezd beszédjébe, nem sokat szól, de azt a keveset az emelkedett hang tagozottságával (λίγως) mondja el, s a nélkül, hogy nyelve, gondolatja egyszer is botlanék (οὐδ' ἀφραμαρτοεπής); mellette ott látjuk az alacsonyabb Odysseus-t, a mint a földre szegezi szemeit, s a szónoki pálcát (a skeptron-t) mereven — előre-hátra nem lóbálva — szorítja kezében: együgyű duruzsolónak hinné valaki; de ha beszédébe fog, szavai oly tömegben, oly biztos és egyöntetű rhythmussal tolnak elő melléből, mint a hópelyhek a borús ég felhőiből (II. 3, 209 köv. s.). Homeros költeményei alapján nem lenne nehéz egy egész kis rhetorikai szótárt összeállítani, a melyben a szónoki beszédnek nem egy módjáról és nem kevés sajátosságáról kapnánk találó megfigyelést az üres fecsegéstől (κλοποπέειν: II. 19, 149) az ideális szónoklatig.

De a szónoklás jelentősége és a korbéli niveauja mellett a legszebb bizonyosságot maguk a homerosi beszédek teszik. Gladstone mondja, hogy a mily kevésbé tünteti fel Milton »Elvesztett paradicsoma« II. Károly korszakát, oly biztosra vehetjük Homerost olvasva, hogy akkortájt voltak egyének, a kik ilyenféleképen beszéltek, s kellett tömegnek lennie, a mely azokat a beszédeket át tudta érezni (Studies on Homer, III. 107). E beszédek révén Homerost már az ókor a legnagyobb logographosnak tartotta (Hermogenes), s mindenkor a maga változó elméleti igazságait iparkodott belőlük kiolvasni. A pergamosi Telephos, ki külön fejezetet írt a homerosi rhetorikáról, megtalálta ott a maga idejének szövevényes status-tanát; még az óvatosabbak is a görög retorika fő beszédnemeit, ezek mintáit és szabályait Homerosban fedezték fel

fogják a legnagyobb hatást gyakorolni; jelszavak zászlója alatt követte el a tömeg minden későbbi időben legnagyobb hőstetteit és legnagyobb badarságait.

// Értelmi tényezők.

Miután a szemléleti és érzelmi nyelvet megbeszéltük, az *értelem* kérdését rövidre foghatjuk. A tömeg leggyengébb oldala a logika. A gondolkodás fáradságos munkáját még reprodukálás céljából sem vihetjük a piacra. A tömeg figyelmének szűk határai vannak, épenséggel a módszerességnek lassan haladó eredményeivel szemben. A tömeg a végső célra, az utolsó gondolatra kíváncsi, még ha ez a világosság rovására történik is. A világosságnak és tervszerű rendnek egyébként sincs meg sokaság előtt tartott beszédekben az a nagy jelentőségük, melyet stilisztikai kézikönyvek tulajdonítanak nekik; már csak azért sem, mert a tömeg a részleteket és nem az egészet kritizálja, ha egyáltalán kritizál és inkább egyes fényes helyek, mint az egész gondolatmenet hatásával távozik. Kevésbé érthető, sőt érthetetlen szavak is lekötik figyelmét és kivívják tetszését, ha ethikai vagy esztetikai érzelmek fűződnek hozzájuk; míg ellenkezőleg a legvilágosabb és legkövetkezetesebb érveléssel szemben is süket maradhat. Rosszul ismeri az a tömegpsychet, a ki azt gondolja, hogy itt a meggyőzés céljából a bizonyítékok teljességére és pontosságára kell törekednie. Már maga a bizonyításnak kísérlete ellenkezésbe jöhet a tömeg hitszerűségével; hiszen a hitnek bizonyítása csupán skepsisen épülhet fel. A hosszas érvelés meg mindenképp gyanút ébreszt; nem lehet igaz az, a mit unos-untig bizonyítani kell: így gondolkodik a tömeg. A hiányos logikának azután természetesen a *nyelvben* is vissza kell tükröződnie. A szavak kiválogatásában bizonytalan, mert sokjelentésű, de emphatikus használatra alkalmas kifejezések a következetes terminusok helyett; a mondatfűzésben a közbeszédhez közelebb álló parataktikus rend a szövevényes mondatok hypotaxisa helyett; a mi a mondatok terjedelmét illeti, rövid utasítások és kijelentések vagy az indulatos beszéd hosszúra nyújtott és mégis könnyen követhető mondatai, de semmi

esetre sem az apperceptív gondolkodás lezárt jellegű és terjedelmes mondat szerkezetei: ezek lesznek azon nyelvbéli követelmények, melyeket a tömeg szónokának értelmi munkájával szemben támaszt. Nem tartom szükségesnek e tételeket Homerosra hivatkozással bizonyítani, a hol a gondolatmenetben és érvelésben a magasabb logikai elemek hiányát, a mondat szerkezetben a parataktikus rendnek uralmát elsősorban azon alacsonyabb cultur fok magyarázza, a melyet a homerosi kor — az emberi értelem későbbi fejlődésével szemben — még mindig képvisel. A ki e távolságot és ennek benniünket érdeklő következményeit látni akarja, ám hasonlítsa össze Homeros természetes hatású beszédeit a thukydidési demegoriákkal, melyek — minden logikájuk ellenére — tömegelektani szempontból gyakran oly kevésbé sikerültek.

Az alogikus vonást a tömegsajátságok között⁶² már *Aristoteles* ismeri, s ép e megismeréssel kapcsolatban halljuk tőle azon szavakat, melyek tán a legelső jelentősebb tömegpsychologiai nyilatkozatok a rhetorikai elmélet terén (Rhet. 3, 1414a). A népgyűlések nyelvét a perspectivával dolgozó festéshez hasonlítva (*σκιαιγραφία*), fölös és hibás részletezés helyett csak a nagy vonásokat kívánja meg tőle; »mert a mennyivel nagyobb a tömeg, annnyival messzebről történik a szemlélet« (*ὅσοι γὰρ ἂν πλείων ἢ ὁ ὄχλος, πορρωτέρων ἢ θεῶν*). Azaz a tömeg nem látja és nem értékeli azon igazságokat és finomságokat, melyek csupán egyes emberek, kritikusok szemei előtt léteznek, s ép itt, e tételhez való alkalmazkodásban rejlik *Aristoteles* szerint a főkülönbség irodalom és agonistika, tehát írásnak megmaradó szavak és előadásra szánt beszédek között (1413b: a *λεξιγραφική* és *ἀγωνιστική* ellentéte). A demegoriákkal szemben a törvényszéki szónoklatokat mindazonáltal olyanoknak tekinti, a hol az *ἀκριβεία*-nak, azaz a részletező pontosságnak és lelkiismeretes igazmondásnak mégis csak több helye van. »Főleg ha *egyetlen* bíróról van szó; mert egy emberrel szemközt a legkisebb szerepe van a rhetorikának (*ἐλάχιστον γὰρ ἔστιν ἐνί ῥητορικῆς*); mert ilyenkor jobban észrevehető, hogy mi tartozik a dolghoz és mi tőle idegen, a tömeg jóindulatáért folyó küzködés is elesik, s így az ítélet tiszta«. *Aristoteles* szerint a legkevesebb akribiával ott van dolgunk, a hol

az előadásnak van a legnagyobb jelentősége; ez pedig — teszi hozzá a bíráló keserűségével — ott az eset, »a hol a hang, legfőképp a hol a nagy hang uralkodik.«⁶³⁾

Természetesen a tömeg nemcsak hogy ép a »nagy hang« (φωνή μεγάλη) bámulója. Világtörténeti szerepét és olykor rendeltetését sehogys tudnók ekkép megérteni. Láttuk, hogy a tömeg nem csupán a nagy hangért, a nagy eszmékért is lelkesedik, ha többnyire kritikátlanul is. S a mennyire radicalis, messzemenően újat szerető ilyenkor forradalmi lázában, a jelszók hatása alatt, ép annyira conservatív békésebb időkben, rendes viszonyok között. A tömegnek is megvan a magához való esze, s a legtöbb esetben már összetételénél fogva, már kisebb intelligenciájának megfelelően affelé hajlik, a mi közismert, a mi az általános tudásban és gyakorlatban gyökeresik. Még az elvontabb és általánosabb gondolkozásmód számára is kapható ezáltal a tömeg; pedig Aristoteles szerint ép azért beszélnek a műveletlen emberek a sokaságban (ἐν τοῖς ὄχλοις) meggyőzőbb módon mint a műveltek, mert a tudásuk körébe eső közvetlen dolgokról és nem közös általánosságokról szónokolnak (2, 1395b).⁶⁴⁾ De ugyancsak Aristoteles állapítja meg a publicum nagy örömét a *gnomologikus beszédben* (1, 1395a köv.). Általános formába öltöztetett megfigyelések vagy nézetek ezek a gnomák, melyeket a köznapi tapasztalat vet felszínre, melyek csak ritkán csillogtatják az egyéni gondolkozás színét, sőt a legtöbb esetben útszéli bölcseségek, de ép ennek köszönhetik közkedveltségüket. Mert a miként Aristoteles helyes pszichológiával megjegyzi: az emberek szeretik általános igazságként (καθόλου) hallani azt, a mi saját tapasztalatuk körén belül (κατὰ μέρος) ugyancsak úgy tudnak (1395b). Saját hiúságukat legyezgeti ezzel a szónok, a ki ép ezért a legismertebb és legelkoportatottabb gnomákat is sikerrel alkalmazhatja a szánalomkeltés (σχετλιασμός) vagy indignatio (δεινωσις) szolgálatában (1395a). Csak a forma legyen megfelelő: rövid terjedelmű, ismétléseket, antithesiseket, összehasonlításokat és rímeket feltüntető mondatok, a minőket a közmondásokban (παροιμία) is találunk.

Aristoteles elméletét mindenkép megerősítik Homeros beszédei. A ki a sentenciákat szereti vagy keresi, Homeros

beszédeiben nézzon utánuk, javarészt itt vannak elhelyezve,⁶⁵⁾ olykor a párbeszédekben, melyek, mint sok egyéb vonással, ezzel is a tömegrhetorikához alkalmazkodnak. Nem egyszerű költői reflexióként, hanem a szónok (Hektor) harci buzdítása-ként halljuk, hogy: »közös a győzelem istene, azt is lesújtja, ki ép sujtani akar« (II. 18, 309: ξυνοῦς Ἐνοχαιος, καὶ τε κτανέοντα κατέκτα; v. ö. II. 6, 339: νίκη δ' ἐπαμειβεται ἀνδρας); a trójaiak pedig élénken helyeselték (καλάθησαν) a vezér sikerült mondtását. A népszerű bölcsesség egész kis gyűjteményét lehetne összeállítani azokból a szavakból, melyek egy-egy homerosi szónok a maga ítéletének vagy javaslatának általános formában adja okát: »isten végez be mindent« (II. 19, 90: θεός διὰ πάντα τελευτᾷ); »maguk az istenek sem hajthatatlanok« (II. 9, 497: στρεπτοὶ δὲ τε καὶ θεοὶ αὐτοὶ; v. ö. II. 15, 203: στρεπταὶ μὲν τε φρένας ἐσθλῶν); »jobb dolog a barátság« (II. 9, 256: φιλοφροσύνη γὰρ ἀμείνων); »jó dolog a barát bátoritása« (II. 11, 793=15, 404: ἀγαθὴ δὲ παρὰ φίλους ἐστὶν εἰταίρου); »többen jobban végzik« (II. 12, 412: πλεόνων δὲ τοὶ ἔργον ἀμείνων); »az ostoba is látja, ha már megtörtént« (II. 17, 32 = 20, 198: ῥεχθὲν δὲ τοὶ νήπιος ἔγνω); »megtörtént baj ellen nincs orvosság« (II. 9, 249: οὐδὲ τι μῆχος ῥεχθέντος κακοῦ ἐστ' ἄκος εὐρεῖν); »az ember mindennel betelik, alvással, szerelemmel is« (II. 13, 636: πάντων μὲν κόρος ἐστὶ, καὶ ὕπνου καὶ φιλοῦτος stb.); »tompa nyila van a gyáva embernek« (II. 11, 390: κωφὸν γὰρ βέλως ἀνδρὸς ἀνάκτιδος οὐτιδανοῖς); »helyesebb a bajt okosan elkerülni mint bajba kerülni« (II. 14, 81: βέλτερον, ὅς φεύγων προφύγη καλὸν ἢ ἀλώη); »saját erején túl még az igyekezet sem harcolhat« (II. 13, 787: πὰρ δύνανιν δ' οὐκ ἐστὶ καὶ ἐσσύμενον πολέμιζεῖν); »bátor ember minden munkában többet ér« (Od. 7, 51: θαρσαλέος γὰρ ἀνὴρ ἐν πάσιν ἀμείνων / ἐργοῖσιν τελέθει); »szerény koldusnak üres a tarisznyája« (Od. 17, 578: κακὸς δ' αἰδοῖος ἀλήτης) stb. stb. Egy-két példánknál azt látjuk, hogy az Ilias különböző helyein ismétlődnek; a legjobb mód, hogy a gnomák közmondásokká váljanak, ha ugyan nem már mint ilyenek kerültek a homerosi költészetbe. Hevenyészve gyűjtött példatárunkból is megállapítható, hogy főleg a beszéd befejezése ölt gnomikus jelleget; a szónok vagy az egész beszédet (II. 12, 412; 14, 81; 18, 309 stb.) vagy legalább is annak érdem-

leges részét (II. 11, 801; 16, 630 stb.) zárja le hatásos módon valamely általános jellegű nyilatkozattal. A hatáson nem fogunk csodálkozni. A homerosi gnomák nem utolsó bizonyítékai annak a szónoki készségnek, melyet tanulmányunk folyamán volt alkalmunk változatos formában, de mindig egynek megmaradó célzatában megismerni. Mert a szó sohasem a szó kedvéért hangzik itt el, hanem természetes alkalmazkodással helyezkedik a *tett* szolgálatába. A mint egyik gnománk mondja (II. 16, 630): ἐν γὰρ χειροῖ τέλος πολέμου, ἐπέων δ' ἐνὶ βουλή, »a háborút a karok döntik el, csupán a szavakat a fontolgatás«.

5. Végso következtetések.

A tömegpsychologia szempontjából vizsgáltuk meg Homeros beszédeit. Nem vezetett kritikai célzat munkánkban. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a homerosi beszédekben sok kifogásolni valót talál az, a ki itt a tömegrhetorika követelményeit mereven alkalmazza. De bennünket nem az esetleges hiányok és tévedések érdekeltek, hanem a szónoki nyelvnek általános jellege. Példáinkkal s a hozzájuk fűzött fejtegetésekkel azt iparkodtunk bizonyítani, hogy Homeros szónokai természetes önkénytelenséggel általán úgy beszélnek, a hogy nágy tömeg előtt, ha ennek akarátát meg akarjuk nyerni, tényleg beszélnünk kell. Az a természetes önkénytelenség nem magától értetődő, s nem is fog minden további kor szónokainak rendelkezésére állani. A ki lapozgatott a prózai irodalom ama hagyatékában, a mely a Kr. e. 5. század végéről — az immár kialakuló rhetorikai elmélettel kapcsolatban — tárja elének a szónoki gyakorlat mintáit (Antiphon, Thukydides, Gorgias), az tudja nagyon jól, hogy ép az elmélet — a maga logikai követelményeivel — mennyire alkalmas, hogy a szónokot eltérítse a hatás olyan eszközeitől, melyek a hallgatókban, a tömegpsychében gyökereznek, s melyeket egy kezdetlegesebb kor intuitív önkénytelenséggel talál meg. A mikor meg — a 4. század nagy szónokainál — a nyilvánosság előtt tartott törvényszéki és politikai szónokolás tudatos virtuositássá lesz, akkor egyrészt a szövevényes tartalom, más-

részt a differentiáltabb gondolkozás a *tömegrhetorika* közvetlen követelményeinek felismerését sokszor nehezé, olykor problematikussá teszi. Ezért tartottam a homerosi epikát tanulmányunk elvégzésére kiváltkép alkalmasnak. Egy olyan rhetorikának alapvázát, minőre munkámban gondolok, bizonyára sokkal jobban össze lehet állítani homerosi példákól és útmutatásra, mint későbbi időknek sokféle szellemi iránytól és hatástól keresztetett termékeiből.

De munkánkkal elsősorban nem a tömegpsychológiának, hanem magának Homeros megértésének akartunk szolgálatot tenni. A homerosi epikára és ennek *korára* nézve is sokat tanulunk annak megállapításától, hogy a költő — főleg az Iiasé, melyből kevés kivétellel valamennyi példánkat vettük — a tömeget annyira jól ismeri. Mindenek előtt azt látjuk ebből, hogy a tömegnek, politikai összejöveleinek, gyűléseinek nagy szerepe lehetett abban a korban; hogy az agora, a mint azt szervezetében megismertük, nemcsak holt intézmény volt, hanem szorgalmasan functionált is: a költő csak itt szerezhette meg a költészetéből visszatükröződő tapasztalatokat.

A kik legújabb történészeink közül különös nyomatékkal hangsúlyozzák a homerosi kornál a régi basileia bomlását és az aristokratiko-oligarchikus jelleget, könnyen abba az egyoldalúságba esnek, hogy a politikai küzdelem *harmadik tényezőjét*, a harcosok, illetőleg a nép összességét kevésre értékelik. Tényleg, sem Meyer »görög középkorában«, sem Beloch »lovagkorában«⁶⁶⁾ nem jut a homerosi agora a maga igazához; a kevésbevétel már abban is jelentkezik, hogy részletezőbb megbeszélést nem szentelnek neki. Pedig az Iias poetája ha nem is eredeti formájában, még virágzó érvényességében ismerte a harcosok gyűlésének ősi intézményét: nekünk tömeglélektani bizonyítékaink vannak rá; abban a levegőben él, egész nyelvezetére kihatott az ott elhangzó szónoklatoknak modora. Ha már akkor — békésebb időben és a városi település helyein — a fegyveresek közössége új elemekkel bővül; ha a politikai összejöveleknél λαοί már nemcsak a katonát, hanem a gyűlésre jogosult »népet« jelentette, a mi szükségkép együttjárt azzal, hogy az ilyen gyűlések kényszerítő

hatalmukból, s így jelentőségükből veszítettek: ez az egész fejlődés csak a lassú átalakulás formájában mehetett végbe. A gyűlésnek nincs külön neve, akár a táborban, akár a városban tartották meg: itt is, ott is egyformán agorá-nak hívják; a politikai jogokkal rendelkező népnek nagyjában véve hosszú időn keresztül a fegyvert hordók közösségével kellett azonosnak maradnia: még a 6. század charondasi törvényhozása is szigorú büntetés tárgyává teszi, hogy a nép fegyveresen jelenjék meg a gyűléseken (Diod. 12, 19 és egyebütt); míg a későbbi idők aristokratiko-oligarchikus államszervezeteiben gyakran egyáltalán nem hallunk népgyűlésről (a mi persze nem bizonyítja, hogy ott tényleg nem létezett): a homerosi Odyszeiában jellemző módon még forradalmi agoráról is esik szó. Ebben a korban az alkotmány 20 esztendő szünetelése sem tudta felejtetni a régi praxist. Az 5. századi demokrátiáig kell időben leszállanunk, ha oly eleven tömegéletet keresünk, minőt még az Odyszeia korában is okunk van feltételezni.

A korviszonyok után magát a *költészetet*, keletkezésének közelebbi körülményeit vegyük szemügyre. Herder conceptiója alapján (ő ismérte d'Aubignac abbé kritikáját) egyesek a legújabb időkig (Steinthal, Erhardt, Pöhlmann, Drerup)⁶⁷) népköltészetnek minősítették a homerosi eposokat vagy azzal legalább is valamiféle összefüggésbe hozták. Bármi lett is legyen a görög epika kezdete, abban a formában, melyben előttünk vannak, a homerosi költemények minden egyéb, csak nem népköltészet. Bármely oldalukról és vonatkozásban tekintsük is azokat, minden ellentmond a népies eredetnek és jellegnek. Nyelvök mesterséges költői nyelv. A bennök kifejezésre jutó vallási nézetek — a maguk korai felvilágosodásukkal — lehetnek ugyan egy társadalmi élite-osztály meggyőződése, de semmiesetre sem tüntetik fel a népvallást; ennek — a maga rémségeivel, babonáival, varázslataival — azok mellett és ellenére kellett existálnia (e pontban helyesbítésre szorul Rohde romanticismusa). A homerosi költemények erkölcsi felfogása, individualismusa, lovagi ideáljai is az előkelőségre és nem a népre utalnak; csak annak körében és lelki szükségleteiként válnak érthetőkké. Jól látják mindezt különösen

azok, a kik ama kor osztálytagozódására irányítják figyelmüket (Ed. Meyer), és helyesen veszik észre, hogy maga a költő — az *αἰδώς* — csak az a bizonyos »mesterember« (*δημιουργός*), a ki az előkelőség udvarában — ennek levegőjét szíva és céljait szolgálva — bocsátja rendelkezésre immár elkülönült és megfizetett tudását.

De a helyes felfogás kiegészítésre szorul. Az aoidos csakugyan a homerosi lovag szócsöve; de »lovag« akkor nem azt a kizárólagos életű lényt jelentette, kit rendesen képzelünk rajta és a ki majd — az oligarchikus elv győzelmével és megerősödésével együtt — görög földön is lesz.⁶⁸) A homerosi előkelőség, a melynek a politikai hegemoniáért még mindig küzdenie kell, utalva volt arra, hogy nyilvános életet éljen: hogy felkeresse az agorát, a hol a szó hatalmával akarta a vezetést magának biztosítani; hogy a cél szolgálatában megismerje szentől szembe azt a változó hangulatú, ingatag tömeget; hogy az egész társadalmat felölelő nagy érdeklődését még az egyszerű nép mindennapi munkájára s bajaira is kiterjeszse (Achilleus pajzsa és az Odyszeiának romantikája).

Bizonyos nyilvános és collectiv jelleget ölt ez életmód és életfelfogás közvetítésével maga az a költészet is, mely amazok visszhangja. Nem egyetlen osztály szűkkeblű »ideológiájával« van Homerosnál dolgunk, hanem a homerosi »világgal«; első sorban a széles keretek, a collectiv milieu, a melynek körén belül minden helyet talál és egymással való viszonyosságában helyezkedik el, alapsajátsága ennek a költészetnek, legjobb magyarázója egyszersmind nagyságának, szépségeinek. További részletezésnél tán jobban megérteti mindezt egy pillantás az epika későbbi fejlődésére.

Mert nem mindig úgy maradt, a hogy Homerosnál volt. A vidéki kispolgár gondolkodásában, a miként ezt a *hesiodosi* költészet tárja elénk, ugyancsak összebb szorult a homerosi élet horizonja.⁶⁹) Közös ügyek nagy érdekeiről, sürgő-forgó nyilvánosságról, lelkes embercsoportokról itt már nincs többé szó, legföllebb az erkölesprédikátoroknak elítélő és intő hangján; itt minden a gondokban, munkában gazdag magánéletté zsugorodott. Itt agora — a homerosi kor színes életű agorája — már csak az a hely, a hol megvesztegetett bírák hamis ítéletet

hoznak; melyet hát szegény embernek kerülnie kell (Erga kai Hemera, 29. köv.). A legfőbb szabály különben is: »jobb otthon, mert a kapun kívül minden bajt okozhat« (365: οἶκοι βέλτερον εἶναι, εἴπει βλαβερὸν τὸ θύρηρον). Még télvíz idején se álljunk meg a kovácsműhely előtt üres fecsegésre (493), mert legnagyobb kincsünk — nem a szónoki képesség, a hogy tán a homerosi ember mondaná, hanem a szófukarság (γλώσση φειδωλή, 719—720; v. ö. Hom. Od. 8, 175 és II. 3, 122). A szónok erejében, a meggyőzés szavaiban hazug ravaszkodást lát a költő, Pandora ajándékát (78: ψεύδεά θ' αἰμύλλους τε λόγους; l. 73. Παθὼ felemlítését). A sokaságtól, a nyilvánosságtól már csak azért is óvakodjunk, hogy a rossz hírt elkerüljük; mert a személyes hír, a φήμη — itt kínálkozik alkalom, hogy még a mi költőnk is esodálkozzék egy collectív tüneményen — »elpusztíthatatlan, ha sok ember híreszteli: valamely istennő az maga is« (763). Végül az ugyancsak Hesiodos nevéhez fűződő genealogiai költészetről említsük fel, hogy az Ἄσπις Ἡρακλέους szerzője, a ki nyilvánvaló készséggel vesz át minden motívumot Homerosztól, már csak azért is, hogy rajzainak többletében valamiként azok se hiányozzanak, mégis jellemző módon elhagyja Achilleus pajzsának legmozgalmasabb tömegképét, az agorán lejátszódó törvénykezési jelenetet.

Tömegpsychologiai kutatásunkkal mintha a költő leg-egyénibb munkájához, költött személyeinek jellemzéséhez is hozzá tudnánk férni. Általánosságban állapítottuk meg a homerosi retorikát, s az illusztráló példákat a különböző beszédekből válogatás nélkül szedgettük. A mint ez az általánosság a való életben nem azt jelenti, hogy a szónoknak végső eredetben elemezhetetlen személyét retorikai szabályok pótolhatják; hogy e szabályok bármily ügyes alkalmazásával is a személy összetartó és egységesítő ereje nélkül hatásos beszédet meg lehetne szerkeszteni: a költészetben is — ha csakugyan költővel van dolgunk — életteljes, egész jellemöket kifejező egyének és nem retorikai szabályok fognak beszélni. Természetesen Homerosnál is megvan minden jelentősebb személynek a maga külön *szónoki egyénisége*. Az angol *Jebb* az attikai szónokoknak szánt munkájában az elkövetkező nagy mesterek jellemvonásait szellemes módon már Homerosban

megtalálta. Achilleus a jövő Demosthenese hibák levetésének, mysteriumok megtanulásának szüksége nélkül; Nestor Isokrates, kit egyelőre nem támogat saját szónoki elmélete; az »okos« Telemachos Lysiasra emlékezteti, s mintha Odysseusben Isaiosnak tömörségét és Aischinesnek aggályokat nem ismerő szellemességét egyaránt felfedezhetnők (The Attic Orators from Antiphon to Isaeos, vol. I. CLX). Ne kövessük Jebb ötleteit; maradjunk csak meg a Ὀμηροῦ ἐξ Ὀμηροῦ elvénél, hátha így is sikerül a típusok formái közé erőszakolni szónoki egyéniségeit. Úgy veszem észre, hogy a költő a *tömegrhetorika egy-egy nagyobb értékkel* igyekezett a vezető herosokban külön-külön megszemélyesíteni.

Agamemnon a *fejedelmi* szónok, a ki elsősorban tekintélyével és önbizalmával akar szavainak erőt és hitet adni (πάρ' ἑμοί γε καὶ ἄλλοι stb. és ὅσον βασιλευτέρως εἶμι). Mellette *Achilleus* a *szenvedélyes* szónok egészen a τραχύτης-ig, — a hermogenesi ideatanból kölcsönözve a kifejezést — a kíméletet és megalkuvást nem ismerő keménységig; egyébként a homerosi agorán ő a legnagyobb szónoki tehetség (δεινότητος: ugyancsak a hermogenesi értelemben), mert az érzelmek leg-hosszabb skálája áll rendelkezésére: olykor egyazon alkalommal a sentimentalitás ellágyulástól a harag heves kitöréséig (II. 9, 323 és folytatása).⁶⁰ *Nestor* ellenkezőleg a *kedélyes* szónok; hosszas kitérései okosan terelik el a figyelmet az összerütközés kényes pontjaitól; megnyugtató és feloldó hatással van még az az önkénytelen humor is, melylyel szavai itt-ott hatnak.

Odysseus az *ügyeskedő, ravaszkodó* szónok, az indirect beszédnek, a λόγος ἐσχηματισμένος-nak mestere, a ki, ha észszerűbbnek látja, nem egyenes érvekkel, hanem kerülőutakon férkőzik a kedélyekhez; mintabeszédének tekinthetjük az II. 2, 284 köv. sorokban olvashatót: »igazatok van, achájok, ha már távozni szeretnétek, de azért maradnotok kell«. *Fia Telemachos* az *érzélyes* szónok; a sorscsapások nem kevésbé, mint saját józansága is, megtanították, hogy még királyfiúhoz is illik a szerény kérőnek szerepét játszani. *Diomedes* a *katonás* szónok; olykor feltűnő rövidre fogja mondanivalóját, s fiatalos akaraterejében egy-két kérdést vagy parancsot elég-

ségesnek lát gondolatainak kifejezésére. Az ellenség köréből *Hektor* a *legsuggestivebb* szónok Homeros összes szónokai között. Katonáit nemcsak tetteivel, szavaival ép úgy lelkesíteni tudja. Ő beszél »halálhozta« görögökről, s a »haza oltalmáról« oly hévvel szónokol, hogy a mai hazafiak is megirigyelhetik.

De mindennek részletesebb kifejtése már túllépné a tanulmányomnak szabott határt.

JEGYZETEK.

1. Az együttlét, az együttsszorongás physikai tényéből indul ki *Ross*, *Social Psychology* (chap. III. The crowd) 43. l. Már a szabad mozgásnak feszélyezése is lefokozza az individualitás érzését.

2. Hom. Il. 16, 212 Lón. s.:

ὡς δ' ὅτε τοῖγον ἀνήρ ἀράρη πικνοῖσι λιθοῖσιν
 δόματος ὑψηλοῖο, βίας ἀνέμων ἀλεινῶν,
 ὡς ἄραρον κόρυθος τε καὶ ἀσπίδες ὀφθαλοῦσσαι.
 ἀσπίς ἄρ' ἀσπίδ' ἔρειδε, κόρυς κόριν, ἀνέρα δ' ἀνήρ
 ψαῖον δ' ἰππόκαμη κόρυθος λαμπροῖσι φάλοισιν
 νευόντων ὡς πικνοὶ ἐφέστασαν ἀλλήλοισιν.

216—217 = 13, 131—133.

3. A homerosi hasonlatok (s általában a szóképek) legteljesebb és legmegbízhatóbb gyűjteménye: *G. Pece*, *Σοφιστική τροπική της ποιήσεως τῶν ἰακρίτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (1913).

4. *Brandes* a *Zola-féle »La fortune des Rougons«* tömegleírásai-ban egyenesen homerosi reminiscentiákat lát (Korok, emberek, írások, Világkönyvtár, 25. l.: »Ez a hely csaknem homeri. Emlékeztet kissé az *Ilias* második énekének hajóleírására.«). A legújabban megindult kutatás, a mely a homerosi költemények *költői technikáját* iparkodik megállapítani, majd Homeros tömegleírásait is felderíti tipikájukkal és topikájukkal együtt. Egyelőre l. *Hedwig Jordan*, *Der Erzählungsstil in den Kampfszenen der Ilias* (Zürich, 1904), *Käthe Friedemann*, *Die Rolle des Erzählers in der Epik* (Leipzig, 1910), *F. Lillge*, *Komposition u. poetische Technik des Διομήδους ἀριστία* (progr. Bremen, 1911), *E. Dreyer*, *Das fünfte Buch der Ilias* (Grundlagen einer homerischen Poetik, Paderborn, 1913), Register: *Massenkämpfe*.

5. *H. Schmidt* 4 kötetes synonymikája (*Synonymik der griech. Sprache*) a mi collectiv szempontunkból egyáltalán ki nem elégitő. Pl. a még nem homerosi ὄχλος-t hiába keressük a magyarázott szók jegyzékében. A hol embercsoportok megjelöléséről beszél (199: ἔθνος, δῆμος, λαός-λαῖός), a görög nyelvhasználat hány körünkbe vágó kifejezését hagyja említés nélkül (τὰ πλῆθος, οἱ πολλοί stb.)!

M. TUD. AKAD. ÉRTEK. A TÖRT.-TUD. KÖR. XXIII. K. 10. SZ.

6. G. Finsler alapvető tanulmánya, mely *Fanta* régebben megjelent könyvét (Der Staat in der Ilias u. Odyssee) teszi nélkülözhetővé, a *Neue Jahrbücher* (f. d. kl. A.) 1906. évf. jelent meg (Das homerische Königtum, 313—336; 393—412.). Megismételve: u. a. Homer (1908) 382. köv. l.

V. ö. Wilanowitz, Staat u. Gesellschaft der Griechen (D. Kultur der Gegenwart) 53 köv. l. Ugyancsak »Adelsberrschaft« címén tárgyalja a homerosi alkotmányt Hermann—Scoboda, Staatsaltertümer (3. Abt.) 34 köv. l.

7. Az Od. fent idézett helyén (16, 424) Antinoos atyjáról van szó, a ki a δῆμος elől Odysseus házába menekült, mert egy népszerűtlen tette miatt: τὸν β' εἶδεν φθίσαι καὶ ἀπαρρᾶσαι φθὸν ἔχον· ἦ δὲ κατὰ ζωὴν φαστίειν μνησικαία πολλήν. A szövegből egyáltalán nem következik, hogy népgyűlésben lejátszódtott jelenettel van dolgunk.

8. L. Br. Keil, Griech. Staatsaltertümer (Gercke—Norden, Einl. in die Altertumsw. III. 315. l.)

9. Les assemblées politiques d'après l'Iliade et l'Odyssee (Revue des Études grecques, t. VI. 1893, 204—250 l.). A homerosi agora-ról a legjobb és legrészletesebb képet nyújtja.

10. A primitív politikai élet formátlanságát egyrészt, másrészt a közfelfogástól való nagymérvű függését jól fejti ki Spencer sociológiájában (The Principles of Sociology II. Political forms and forces, 323. l.: In brief, then, before any definite agency for social control is developed, there exists a control arising partly from the public opinion of the living, and more largely from the public opinion of the dead.). L. ugyanitt a primitív népek gyűlési szokásaiból vett analógiákat a homerosi agorához.

11. A *καίρος* fogalmát — ezt az orvostudományból a retorikába került fogalmat — utóbbi körben csak tömegpsychologiai alapon lehet megérteni, hiszen a tömeghangulatban előálló, attól meghatározott kedvező időpontot, alkalmat jelenti. Természetes tehát, hogy elsőnek az foglalkozott a görög retorikában a *καίρος* elméletével, a ki egyszersmind a tömegben elhangzó szónak hatásáról s e hatás feltételeiről elsőnek elmélkedett: Gorgias (Diels, Vorsokr. II. 1, 559: Dionysios idézet: ὅσπερ πρῶτος ἐπιχειρήσει περὶ αὐτοῦ γράφειν; v. ö. Süß, Ethos, 18. k. l.). Folytatólag Alkidamas-nál találkozunk a kifejezéssel több ízben, mert a rögtönzés érdekében ír Isokrates betű-retorikájával szemben. A hol az élő szó szerepét teljesen el nem vesztette, a *καίρος* jelentőségével mindig tisztában voltak; l. Plutarchos, πολιτικά παραγγέλλματα 803 végén: δεῖ δ' ὁμοίως καὶ πρὸς τὰς ἀπαντήσεις τὸν λόγον εὐστραφεῖν ἔχειν καὶ γεγραμμένον· ὁρεῖς γὰρ οἱ καιροὶ καὶ πολλὰ φέροντες ἐν ταῖς πολιτικαῖς αἰφνίδια. A *καίρος* kellő felhasználásához szükséges a tömeget ismerni. Így tudták ezt már a görögök is: καὶ τὸ ἀλήθους καταμάθει τοὺς ἐθισμούς (Philodemos, Sudhaus II. 20. l.) és Plutarchos, id. h. 799 B: τρέπεσθαι γρή πρὸς κατανήρην τοῦ ἤθους τῶν πολιτῶν, ὃ μάλιστα ἀνεγκραθῆν ἐκ πάντων ἐπιφαίνεται

καὶ ἰσχύει. A hogy Plutarchos folytatólag az athéni népet jellemzi (799 C), sok tekintetben nem ethnographiai rajz, hanem általános tömegjelenségek sikerült megfigyelése: οὖν ὁ Ἀθηναίων εὐκρινέως ἔστι πρὸς ὀργήν, εὐμαθητός πρὸς ἔλεον, μᾶλλον ὀρέωσι ὑπονοεῖν ἢ διδάσκεισθαι καθ' ἑσυχίαν βουλόμενος... τοῖς μὲν ἐπιφανέσιν αὐτὸν μάλιστα χαίρει, τοῖς δὲ ἀκόμπτουσι ἤματα δυσχαίρειναι· φοβερός ἔστιν ἄχρι τῶν ἀρχόντων, εἰτα φιλάνθρωπος ἄχρι τῶν πολέμιων.

12. V. ö. E. Buchholz kissé elavult realitájának (Die homerischen Realien III. B. 2. Abth.) jellemző címeit: Die Denk- u. Redetüchtigkeith als zweite homerische Cardinaltugend (137. l.); Enge Zusammengehörigkeit der πίσυς (φρένας) und ἀγρηγός, des sapere und fari (139. l.). Az »okosság« szónoki feladatáról lesz még alkalmunk tömegpsychologiai szempontból beszélni.

13. Tanácskozástermek építkezési módjára nézve l. Durn, Die Baukunst der Griechen, 508 k. l.; ugyanitt a Thersilion tervrajzát. Priene-ben bizonynyal βουλευτήριον volt a kérdéses helyiség neve, ha Miletos-ban is ekkép hívták az aival egyező épületet (Pauly—Wissowa: Ἐκκλησία, 2168. l.); de a név nem döntő. Plutarchosból kiviláglik, hogy későbbi időben βουλευτήριον-okat is használtak népgyűlésekre (Lyk. 6: ἔταν εἰς... εἰς τὰς βουλευτήριον ἡσαχμένους περιττῶς ἐκκλησιαζόμενοι ἀποβλέπονται). Egyébként az ἐκκλησιαστήριον-név, minővel delosi feliratokon találkozunk, kétségkívül fődött épületre utal.

14. Ennek a kérdésnek egész külön fejezetet szentel N. Sheppard szellemes, a gyakorlati élet tapasztalataiból merített és a gyakorlatnak szóló könyvében: Before an audience (or the use of the will in public speaking), 143 köv. l. The right shape for an audience room.

15. Finsler nyilván téved, midőn a θέος magyarázatával kapcsolatban azt tételezi fel, hogy az Odysseiában a köznép áll, s csak az előkelők ülnek a gyűléseken (Neue Jahrbücher 17, 397). Mentor bizonyára nem rhetorikai nagyításként mondja: οὖν ἅπαντες ἦσθ' ἄνεψ (2, 240—241). Ἄγορά τε καὶ ἔδρα-τ vagy ἄγορην τε καὶ ἔδρα-τ mint ἐν δεῖ τοῖν-τ kell értelmeznünk.

16. A sort már ez okból sem szabad athetálni, mint némelyek teszik.

17. A ki a *symbolumok* jelentőségéről szép és mély szavakat akar olvasni, nézze meg Carlyle Sartor resartus-át (Tankó B. fordításában, 267 köv. l.).

18. Solon törvénye szerint, melyről Aischines beszél Timarchos elleni beszédében, az 50-nél idősebb férfiakat kell az ekklesiában először felszólítani véleménynyilvánításra. Később csak annyi maradt meg az abszolút törvényből, hogy a szónok mentegette fiatalágát, ha az első között jelentkezett beszédre. De ezt megteszi már Diomedes is (14, 110 k. s.): a fejlődés kezdetén és végén egyaránt a társadalmi illendőség és nem törvény a döntő.

19. Themis valóságos *elnöki* tisztet tölt be az isteni lakomákon: (Here Themishez) ἀλλὰ σὺ γ' ἄρχε θεοῖσι δόμας ἐν δαυτός ἔσσης (II. 15, 95).

20. *H. Wunderlich*, Die Kunst der Rede in ihren Hauptzügen an den Reden *Bismarcks* dargestellt cz. munkájában (1898) egész kis tanulmányt szentel a modern parlamenti megszólításnak (Die Anredeformel und ihre Entwicklung, 70 köv. l.); meg lehetne tenni a homerosi agora megszólítási módjairól is.

21. Az *anaximenesi* retorika még naivan egynek veszi az élő szónak és az írásnak szabályait (38: Δεῖ δὲ καὶ λέγοντας καὶ γράφοντας εἶναι μάλιστα περιεσθαι κατὰ τὰ προσηρημένα τοὺς λόγους ἀποδοῖναι καὶ συνεθεῖν αὐτοὺς τοῖς τοῖς ἀπασιν ἐξ ἐπιπέδου γρηθῆναι; v. ö. *Süss*, Ethos, 111. l.). *Aristoteles* már megkülönbözteti egymástól a beszédnek és írásnak stílusát (λέξις γραμμική καὶ ἀγωνιστική; 3, 1413 b); de a 3. könyv λέξις-tana máris elsősorban az írás stiliztikája.

22. Keresztény világunkban az egyházi *prédikáció* tartotta mindenkor ébren az érdeklődést a szabad előadás iránt. Tényleg, a jezsuita *Cresollinus* eleven rajzai, melyekben a görög szónoklás módjait és külön feltételeit bemutatja (Theatrum veterum rhetorum stb.: *Gronovius*, Thesaurus graecarum antiquitatum vol. x.), előnyösen elütnek a tudósabb *Fossius* száraz retorikai fejtegetéseitől (De rhetoricae natura et constitutione, Hagae-Comitis, 1658). Angliában a retorikai elméleteknek egyik gazdag forrása a mai napig a papi szószék (*Spurgeon*, Vorlesungen stb., német ford. 1883). Modern retorikáinknak jellemző vonása az a differentiátlanság, a mely az eleven szónak és az írásnak szempontjait nem választja egymástól külön. Ennek eredményeképp — lévén az írás mai kulturánk fontosabb tényezője — inkább stiliztikákat kapunk és nem »retorikákat« (*Wackernagel*, *Bain* stb.). *Richard M. Meyer* német stiliztikájában (Deutsche Stilistik) csak »függlőképp« kísérli meg egy semmiképen sem elégséges retorikának körvonalaát megrajzolni. A midőn még a felsőbb oktatás egész pedagógiai élete szorosabb kapcsolatban volt a szabad előadásnak követelményeivel, mint mai egyetemcinken (vitatkozások, egyesületi munkásság stb.), az iskolák köréből kibontakozó retorikáknak is több közül volt az élő beszédhez. Ez az oka annak, hogy az »ékeszlás« edinburghi professorának, *Hugh Blair*-nek »felolvasásaiban« (lectures on Rhetoric and Belles Lettres, 1801; magyarra fordította *Kiss János*, 1838) a mi szempontunk még mindig több megjegyezni valóra talál, mint a legtöbb későbbi retorikában. Félrevezető *Chaignet* könyvének címe: La rhétorique et son histoire (1888); lényegében az aristotelesi retorikának tételes előadása. De a 215. l. jegyzete rendkívül érdekes; itt *Chaignet* sejtí a tömegpsychologiai tényeket (»Réunis, les hommes ne se ressemblent plus à eux-mêmes. Les foules ont des passions propres et comme une conscience distincte« stb.); fel is vetí a végső magyarázat kérdését; de aztán megnyugtítja magát: »C'est un mystère psychologique que personne n'a encore éclairci, que peu ont remarqué, et qu'il n'est pas de mon sujet d'approfondir davantage.« Legújabb időben a *socialismus*, s ezzel összefüggésben a nyilvános gyűlések nagyobb praxisa hatott oly irány-

ban a szónoki elméletre, hogy nem csupán az élő beszédnek, de egyenesen a tömeg előtt tartott beszédnek különös feltételei és követelményei is magukra irányították a figyelmet. *Damaschke* jelentéktelen füzete csak mint symptoma érdemel említést; de *Bartels* ügyes könyvéből (Lehrbuch der Demagogik, 1905) sokat tanul az, a ki az alsóbbrendű demagógiának realistikus rajzában is meglátja a tömeget mindenkor mozgásba hozó általános szónoki sajátságokat. De nekünk elsősorban a *tömegpsychológiát* tárgyaló munkákat kell kézbe vennünk, ha egy tömegretorika megismeréséhez szükséges alapelveket keressük. Maig vezető *Gustav Le Bon* könyve: Psychologie des foules (2. éd. 1896); 1. különösen: Les images, les mots et les formules (90. l.); Les moyens d'action des meneurs: l'affirmation, la répétition, la contagion (111. l.) és passim. *Tarde*, *Sighele*, *Ross* művei is sokat tartalmaznak olyast, a mi bennünket érdekel. Utóbbi id. m.-ban egypár pontba szedi össze, a mi a szónoknak tömeg előtt különösen meg kell szívelnie; pl. At the outset seem to agree with it vagy Never argue or follow out painstakingly the links of a logical chain vagy Address passion (including, of course, cupidity), but not rational interests stb. (62. l.: Exercise). *E. Geissler*-nek, a hallei egyetemen a »Vortragskunst« lectorának (ilyen egyetemi lector az idők jeleként mind sűrűbben akad!) 1914. kiadott kisebb igényű kézikönyvében (Rhetorik I. és II. Aus Natur u. Geisteswelt) már ismeri a tömegpsychologiai szempontot a megfelelő irodalom alapján. — E rövid áttekintésben szándékkal kerültem el az olyan munkák felemlítését, melyek csak a kiejtésre vagy előadási módra nézve nyújtanak technikai útbaigazításokat és a melyekben a német irodalom (a szavalásra és színelőadásra különös tekintettel) rendkívül gazdag. *Wallaschek* füzete is (Psychologie und Technik der Rede, 2. Aufl. 1914) az előadás »melodiájára« (Tonfall) vonatkozó és *Sievers* elméletére támaszkodó rész a legfigyelemreméltóbb. *Philippi*-nek történeti áttekintésekben gazdag könyvéből (Die Kunst der Rede, 1896) 1. Vom Unterschiede geschriebener u. gesprochener Rede (229. köv. l.).

23. Der Zweck im Recht II^a 706. l. a *Höflichkeit* fogalmának tárgyalásánál.

24. II. 2, 194-et *P. Cauer* *Monro* után most kérdésnek fogja fel:

ἐν βουλή ὁ ὅς πάντας ἀκούσαμεν ὅσον εἶπεν;

25. Így fogja fel a *ἤρωτες*-szó epikus használatát *E. Meyer* is *Gesch. d. Alterth.* II. 428. l.

26. Nem tudom, hogy classikus reminiscenciaként avagy az önálló képzelet játékaiból beszél-e az olasz regényíró *d'Annunzio* a tömegről mint »nagy emberi állat«-ról egyik legellenzenvesebb regényében, »A tűz-ben« (»És a megjuhászodott és várakozó tömeg úgy hatott rá, mint egy mértéktelen ezerszemű chimæra, ragyogó ékességekkel a nyakán« stb. »És ez a nagy emberi állat, az összezsúfuló tömeg, a melynek

nem vala egyetlen gondolata sem... egészen el volt merülve abba a rendületlen és lusta várakozásba» stb.).

27. A prestige-t ifj. *Leopold Lajos* határozza meg »látszatértéknek« (A prestige, 14. l.).

28. Ἀκριβὸς ὁ εἰδός, ὃ ἀνδρὸς Ἀθηναίου, τὸ λέγειν περὶ ὧν αὐτὸς εἶπε τις καὶ περὶ αὐτοῦ παρ' ἑαυτοῦ αἰετῶν τῶν πάντων λυσιτελοῦντων τοῖς πολέμοις ἔν, οὕτως ἤρουμεν φορητὸν stb.

29. ὁμοί καθ' Ἑλλάδ' ὡς κακὸς νομίζεται·
ὅταν τροπαία πολέμων στήσῃ στρατός,
ὃ τῶν πολεόντων τούργον ἤρουνται τόδε,
ἀλλ' ὁ στρατηγὸς τὴν δόξαν ἄρνεται,
ὥς εἰς μετ' ἄλλων μερίων πολλῶν δέξου,
αὐθὲν πλὴν θρῶν ἐνός· ἔχει πλείω λόγον stb.
30. 536: ἀλλ' ἐν πρώτοιισιν, αἶω,
κρίσεται ὠτρυνθεῖς, πολέας δ' ἄμφ' αὐτῶν ἵταίροι.

31. E tekintetben a görög szónok mindenkor subjectívebb maradhatott, mint a mennyire ezt mai felfogásunk megengedhetőnek találja. V. ö. *Ivo Bruns*, Das literarische Porträt der Griechen (főleg *Demosthenes* jellemzését, 546 köv. l.)

32. V. ö. *Max Wundt*, esodálkozását a homerosi kor individualismusán: *Gesch. d. griech. Ethik*. I. 21: »Worin dies frühe Hervortreten der Persönlichkeit seine Erklärung findet, ist nicht mehr mit völliger Deutlichkeit zu erkennen«.

33. A szó ellenállhatatlan erejét, melyet mi modernnek a suggestio kifejezésével illetünk, természetesen az ókori rhetorok is ismerték és más és más szóval írták körül. *Gorgias*, a ki szerint: λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ὡς σμικροτάτω τῷ σώματι καὶ ἀφανιστάτω θεότατα ἔργα ἀποτελεῖ ('Ἐλένης ἐχρώμιον, 8.), folytatódlog az ἔνθεσι διὰ λόγων ἐπερθεῖ-jal: a γοργεία καὶ μαγειρία-val magyaráz, s végül kinyilatkoztatja, hogy: τὸ γὰρ τῆς πειθοῦς εἶδος ἔσχε μὲν τούνομα ἐναντίον τῆ ἀναγκῆς, τὴν δὲ δύναμιν τὴν αὐτὴν ἔχει (12). Platon viszont *μυχαγωγία*-ról beszél Phaidrosában (261A: Ἀρ' οὐκ οὐ τὸ μὲν ἅλον ἢ ῥητορικὴ ἂν εἴη τέχνη μυχαγωγία τις διὰ λόγων); a περὶ ὄψεως szerzője meg *ἑκστασις*-ről (I, 4: οὐ γὰρ εἰς παιδίω τὸς ἀρρωμένους, ἀλλ' εἰς ἑκστασις αἶνε τὰ ὑπερφύα stb.) és *συνειθουσιῶν*-ről (32, 4: καὶ οὐκ εἴ [τὰ εὐκαίρα καὶ σφοδρά πάθη καὶ τὸ γενναῖον ὄψος] τὸν ἀρρωστὴν σχολάζειν περὶ τοῦ πλῆθους [μυχαγωγῶν] ἔλαγγον διὰ τὸ συνειθουσιῶν τῶ λέγοντι). Érdekes dolog lenne egyszer mindkét összefüggésben tárgyalni. Addig is l. *Süss*, *Ethos*, 84 köv. l., hol *Gorgias* Helenájából egész katharsis-tant olvas ki a szerző.

34. ἐνθουσιασ-*ban*, ἐνθουσιῶσθαι-*ban* θυμός az irrationalis elemet jelzi.

35. A történetírók hadvezérei beszédeit már *Plutarchos* nevetségességnek találja: πολ. παραγγέλματα 6, 803: ἐπὶ δὲ τῶν Ἐπύρου καὶ Θεσπρωπίας καὶ Ἀναξιμίνους ῥητορικῶν καὶ περιόδων, ὡς περιήρουν ἐξοπλισαντες τὰ στρατηγέματα

καὶ παρατοξάντες, ἔστιν εἰπεῖν· εὐδοκίαις αἰδῆρον τούτα μορφαίνει πύλας» (*Euripides*, *Antolykos*, *Nauck* 441, 22). E beszédek (a görög irodalom több mint negyven példáját) összefüggően tárgyalja: *Th. Ch. Burgess*, *Epic Deictic Literature* (*Studies in Classical Philology*, Chicago, 1902), 209 köv. l., hol egyszerismind topikájukat is pontokba szedi. Különös, hogy az antik rhetorikákban hiába keressük elméletüket, sőt akár egyetlen terminusban elfogadott elnevezésüket (mint ige: *παραινέσις*, *παροτρύνειν* és *παραινέω* váltakoznak egymással; főnévként *παραινέσις*; már *Tkukyides*nél vezet, l. *Burgess*, 229, 2). *Római* praxisra és műemlékekre nézve l. *Darvenberg-Saglio*, *Adlocutio* cz-t.

36. A βάλλεσθαι synonymájaként *ἐπιθεσθαι* v. *συντίθεσθαι* is szerepelhet. *Od.* I, 350: παῖδες γὰρ μῦθον πεπονημένον ἐπέθετο θυμῷ. *Il.* I, 76: τοιάρ ἐγὼν ἐρίω· οὐ δὲ σόνθεο καὶ μοι ἔμορσον.

37. A kérdés már *Diderot*-t foglalkoztatta (*Paradoxe sur le comédien*), s azóta is sokszor fejtegették.

38. A μῦθον πατάσσειν v. πλῆττειν későbbi példáit l. *Sittl*, *Die Gebärden der Griechen u. Römer*, 21. l.

39. A clausula hangsúlyos szavait illetőleg német írókról (*Lessing*, *Goethe*, *Schiller*, *Nietzsche*) jó megfigyeléseket lehet olvasni *M. R. Meyer*: *Deutsche Stilistik*, 62. l. Egyáltalán azt gondolom, hogy a quantumban megnyilatkozó rhytmikán kívül a *mondathangsúly* által kifejeződő tagozódás is megérdemelné fokozottabb figyelmünket, különösen a próza íróinál, mert az utóbbiaknál jelentős egyéni sajátosságok megismeréséhez vezetne.

40. *Croce*, *Aesthetik* (Federn német ford.) 67. l.; *Mauthner*, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* II°. 449. s köv. l. (*Die Metapher*); *Elster*, *Prinzipien der Literaturwissenschaft* II. (*Stilistik*), 104. s köv. l. (*Die objektiven ästhetischen Apperzeptionsformen*)

41. Olykor elkerülhetetlen, hogy példáinkat *párbeszédekből* és nem tömeg előtt tartott szónoklatokból veszszük. De itt merev stílusbeli különbségről nem is lehet szó. A tömegrhetorika formái önkéntelen átmennek a dialogusok rhetorikájába is (erre már eddig is láttunk eseteket), még pedig annnyival inkább, mert az egyesekkel való érintkezés sokszor, pl. ha azok nagynevű idegenek, az ünnepélyesség hasonló érzését támasztja a szőlóban, mint midőn a tömeg előtt beszél. Viszont a szónoklás nyelve a társalgási nyelv egyik módosulásánál nem egyéb.

42. L. *Norden*. *Die antike Kunstprosa* I. elejét. *Gorgias*nál a törvényszéki beszéd praxisa, s az ennek alapján kialakult rhetorikai-logikai elmélet is hozzájárulhatott az antithesisek kereséséhez és utóbb azok mesterkélt használatához.

43. Itt nem beszélünk az illető jelzők vagy jelzői kifejezések elhelyezkedéséről a metrumban ἔργα λαῶν vagy vocalis után: *κόρυνε λαῶν* nyilván a bukolikus diairesis után az 5. és 6. láb számára alkotott kapcsolatot (l. *Witte*, a *Pauly-Wissowa-Kroll Encycl.*, *Homeros*, 2246. l.). Feltéve hogy *ἀργυροτόχος* (mint sok más ötszótagú összetett melléknev

Homerosnál) szintén a két utolsó lábra tekintettel teremtett szó (u. o. 2226), a vallásos költészetben való előzetes használatát ez még így sem zárta ki. Egyébként az Iliasban csak egyetlen egyszer fordul elő ἀργυροτόξος a vers végén (24, 56); a szó — akár mint vocativus, akár mint nominativus — a vers közbülső részében szokott állani, főleg a versvégi Ἀπόλλων előtt (ἀργυροτόξος Ἀπόλλων). I. *Gehring*, Index Homericus.

44. Ezért tartom nagyon is radicalisnak *Zlinszky Aladár* gondolatát, a ki synecdochet-metonymiát egyáltalán töröl a stilisztikából, s csupán a jelentéssűrűsödésnek egyik esetét (az úgynevezett *tapadását*) látja az itt szóban forgó tüneményekben (A szóképekről, klny. 27. l.).

45. A vallási phantasia Arest valóságnak teremtette meg, s a szónok az istent teszi környezetének repraesentativ kérvévé. Míg a személyesítés (vagy esetleg: személytelenítés, impersonificatio) többnyire a metaphoricus gondolkodás eszköze és eljárás módja, az *allegorizáló személyesítés* repraesentativ képekhez, leírásokhoz vezet. Az efféléknek sincs különösebb szerepük Homeros beszédeiben: de I., a hogy Agamemnon Ἄτη vészes munkáját rajzolja (II. 19, 91 kőv.). Érdekes ókori kísérlete a homerosi tropikának, sőt egész rhetorikának a *pseudoplutarchosi*: περί τοῦ βίου καὶ τῆς παιδείας Ὀμήρου (különösen 161 kőv. fej.). Finom psychologiai, sőt *tömeg-psychologiai* megfigyelésekkel kíséri a homerosi beszédeket. Pl. Achilleus felszólalásáról II. 1-ben ezt mondja: (164) μὴνέει τὸν ὄπις αὐτοῦ καὶ τῶν Ἑλλήνων λόγον. ἵνα κακίονος ἀκούσαντες ἐννοσιτέρως καταστήσῃ πάντας γὰρ ἐπὶ τὸν πόλεμον ἐσταλθαι οὐκ ἰδίας τινος ἀπεχθείας ἐνεκα, ἀλλὰ εἰς χάριν αὐτοῦ τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ (1, 158) καὶ πολλὰ μὲν πεποιθήναι ἑαυτὸν, τὸ δὲ γέρας οὐ παρὰ τούτων, ἀλλὰ παρὰ τοῦ κοινού τῶν Ἑλλήνων εἰληφέναι (1, 162). οἷς ἀντιλέγων ὁ Ἀγαμέμνων οὐκ ἀπορεῖ ὅπως καὶ αὐτὸς θεραπεύσῃ τὸ πλῆθος· φήσαντος γὰρ τοῦ Ἀχιλλεύου ἀτελεύτου εἰς τὴν πατρίδα δὲ ἦν ἔπαθεν ὄφρην, οὐκ εἶπεν ὀπίθι ἀλλὰ φεῦγε (1, 173), τὸ ἀπλῶς ῥηθὲν εἰς τὸ ἀδοξότερον μεταβαλὼν· καὶ ἐτι οὐ παρακαλῶ σε μένειν· παρῆσαι γὰρ καὶ ἄλλοι, οἳ τιμῆς ἀζηώσουσι με (1, 175). ἦν δὲ καὶ τοῦτο τοῖς ἀκούουσι κεχαρισμένον. I. még Odysseus beszédének (II. 2, 284 kőv.) kitünő elemzését (καὶ τὸ ἄτακτον καὶ θορυβώδες τῶν πολλῶν καταπαύσας ἅμα πάντας πείθει λόγοις ἔμφροσι, μετρίως μὲν ὀνειδίσας, διότι οὐκ εἶτα τελοῦσιν ἃ ὀνειδίζοντο, καὶ ἅμα συγγνώμης ἀξιώσας stb. 166); továbbá a szempontra jellemző kifejezéseket és nézeteket: πρὸς χάριν λέγει (166), τοὺς πολλοὺς ἐντρέπει (167), τὴν ἐκ τῆς ἀριστείας παραφροσίαν ἔχων (168); ἔχρην γὰρ καὶ τὸν ἐπιλόγον μῆδεν τῶν λυπούντων ἔχειν τὸν ἀκούοντα, ἐπεὶ καὶ αὐλίσια νηυσσέεται τὰ τέλη τῶν λόγων (169) stb.

46. Az *ἔμφροσις* jó defenitióját kapjuk a ps. plutarchosi Homerosvitában: Ἔστι καὶ ἡ ἔμφροσις, ἥπερ δὲ ἐπινοίας (»a mit oda kell gondolni«) ἐπίτασιν (»nyújtását«, tehát: erejét) τοῦ λεγομένου παρίστησι. I. *Ernesti*, Lexicon Technologiae Graecorum rhetoricae (1795) s. v., a hol azonban a főnti meghatározás hiányzik. *Ernesti* technológiáinak átdolgozása hasznos munka lenne.

47. Nem lehet elfogadni *Cauer* magyarázatát (melyben *M. Hoffmann*: Die ethische Terminologie bei Homer stb., 1914, 70. l. megnyugszik): »diese Anrede bezeichnet den, dessen Tun u. Reden man sich nicht auf natürlichem Wege, sondern nur durch göttliche Einwirkung erklären kann, meist im bösen Sinne«.

48. V. ö. *Gombocz—Melich*, M. Etym. Sz., átkoz: »(ád-koz) az áld ígével egy többlől fakadt (az áld ige eredetibb alakja valószínűleg ád). Az ellentétes jelentések kapcsolatára v. ö. a lat. sacer szó »szent, szentelt« és »átkozott, kárhoztatott« jelentéseit. Sacer: a mi tabu, a mi az istené; a legrégebb időben a bűnöst és büntetését is az istennek utalták át, a bűnöst magát is »istenhez tartozóvá« (sacer-ré) tették (v. ö. ἀσάθρησ).

49. II. 12, 243 εἰς οἰωνὸς ἀριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης.

II. 15, 496 (Hektor beszél): οὐ οἱ ἀνικίς ἀμυνόμενον περὶ πάτρης· τεθνάμεν· ἀλλ' ἄλογός τε σὸς καὶ παῖδες ὀπίσσω, καὶ οἶκος καὶ κληῖρος ἀχρήματος, εἰ κεν Ἀχαιοὶ σέχωνται σὸν κρησὶ φίλην ἐς πατρίδα γαίαν.

II. 17, 157 (Glaukos a trójaiakról Hektorhoz): ἄνδρας οἱ περὶ πάτρης | ἀνδράσι δορυμνέουσι πόνον καὶ δῆρον ἔθεντο.

II. 24, 500 (Hektorról): ἀμυνόμενον περὶ πάτρης.

Látjuk, hogy a »haza védelméről« elsősorban Hektor nevével kapcsolatban van mindenütt szó. *πάτρης* a *πατρὶς γαῖα*-val szemben a vérségi közösségre utal (nemcsak II. 13, 354: ἀμφοτέρων ἡμῶν γένο: ἦδ' ἐα πάτρης, hanem II. 24, 480 is: ἐς τ' ἐνὶ πάτρῃ | φῶτα κατακτείνεις ἄλλων ἐξικετε δῆμον), s csak másodsorban jelenti a helyet, a hol az ilyen közös atyától származottak — az akkori viszonyoknak megfelelően — állandóan, helyhez kötött szervezetben tartózkodnak (τηλόθεν πάτρης). De Homerosnál a szó az egyes *πάτρης*-ken felül a »haza« közös fogalmát is felöleli.

50. Miután a symbolumok (tárgyak és cselekedetek) nagy socialis jelentőségét *Spencer* kimutatta, újabban az aesthetikákban is mind több szó esik róluk (I. *Volkelt*, System der Aesthetik, I. 151: Die symbolischen Vorstellungen im ästhetischen Verhalten és 258: Die ästhetische Einfühlung der symbolischen Art). Amit *Zlinszky Aladár*, Stilisztika és Verstanában (1914) »symbolikus kifejezéseknek« nevez, egyszerű metaphorák még az esetben is, ha tényleg symbolikus szokásokban gyökeresnek. A symbolikus főnti értelmezése *Elster* meghatározására támaszkodik, a ki — Hegel »Unangemessenheit« fogalmát véve alapul — mondja (id. m. 141. l.): »Es liegt nun klar zu Tage, und diese Eigenschaft ist entscheidend für alle Arten der symbolischen Apperzeption, dass die symbolische Ersatzvorstellung nur ein geringfügiges Merkzeichen für etwas Grosses, weit Ausgreifendes ist, dass Sinn und Bild hier weit auseinander klaffen, dass mit anderen Worten das Symbol eine Analogie-Vorstellung in verjüngtem Massstabe ist.«

51. A σύμβολον ezen értelmét I. A. Dieterich-nél, Eine Mithras-liturgie, 64, 3: »σύμβολον kennen wir als Terminus technicus antiker Kulte für die Sprüche, die die Kultgenossen kenntlich machen, die dem Mysteren in der Unterwelt zu den Seligen Eintritt schaffen als Keimworte« stb.

52. Philademos, περί ῥητορικῆς (Sudhaus II, 40, 1.): κατὰ τὸ ἀδιανόητον τοῦ πλήθους. U. o. 12. l.: οὗτοι οὐδ' ὁ σοφοῦ λόγος εἰς ὄχλον καὶ ὄχρον.

53. Aristoteles főnti hasonlatát első pillanatra nem könnyű megérteni a tömör előadás miatt, de kétségkívül így kell érteniük: mentül távolabb állanak a szemléltőtől a kép tárgyai, annál kevesebb részletességgel kell azokat a festőnek kidolgoznia; egészen ez az eset a szónoknál is: beszédének egyes részeit annál kevesebb pontossággal és lelkiismeretességgel kell elkészítenie, mentül többen vannak jelen, s így (a hasonlatnál maradván) mentül messzebbről »szemlélik« művét a jelenlévők. Aristoteles sorrendjét (u. o.) ἡ μὲν οὖν ἐπιδεικτικὴ λέξις προσκωτάτη . . . δευτέρα δὲ ἡ δικαστικὴ és természetesen utolsó: a συμβουλευτικὴ, alaposan félreértette Quintilianus (Inst. or. 3, 8, 62 köv.): Namque Aristoteles idoneam maxime ad scribendum demonstrativum proximamque ab ea iudiciale[m] putavit, videlicet quoniam prior illa tota esset ostentationis (!), haec secunda egeret artis, vel ad fallendum, si ita poposcisset utilitas, consilia (tehát a genus deliberativum szónoklatai) fide prudentiaque constarent. De hisz mindez nem az igazmondás és ostentatio kérdése Aristotelesnél! Ide ígatom Victorianus kitűnő czáfolatát, mert egyszermind az aristotelesi szöveg megértésére is hasznos lehet: »neque iudicalem secundum locum tenere voluit (t. i. optimus doctor Aristoteles), quia egeret artis ad fallendum, sed quoniam haberentur ad paucos iudices et aliquando etiam ad singulos, ut si quid in illa negligens foret inconditaeque compositum, non lateret, sed ab illis non omnino rudibus hominibus animadverti sedato animo perspicique commode posset. Quod cum in concionibus non contingeret (cum imperita enim illic multitudine res erat in conventuque hominum turbulentorum orationes illae habebantur), ideo postremum locum huic generi assignat stb. (I. Spengel, Aristotelis Ars Rhetorica cum adnot. II. 420). Hogy azonban a törvényszéki beszédok is messze állanak az írás stílusától, azt a rögtönzések heves védelmezője, Alkidamas emeli ki: περί σοφιστῶν, 13: οἱ γὰρ εἰς τὰ δικαστήρια τοὺς λόγους πρῶτοντες φερόνται τὸς ἀκριβείας καὶ μνησθῆναι τὸς τῶν αὐτοσυμβαλλόντων ἔργων, καὶ τότε καλλίστα γράφειν δεκόντων, ὅταν ἕματα γεγραμμένους ἡμίους περιώνται λόγους.

54. τούτοι γὰρ εἶπεν καὶ τοῦ πιθανωτέρους εἶναι τοὺς ἀπειθεύτους τῶν παιδευμένων ἐν τοῖς ὄχλοις, ὡς περ φαίνε οἱ ποιηταὶ τοὺς ἀπειθεύτους παρ' ὄχλου μωρακιωτέρους λέγειν: οἱ μὲν γὰρ τὰ κοινὰ καὶ καθόλου λέγουσιν, οἱ δ' ἐξ ἀνίστασιν καὶ τὰ ἰγγύς stb. Az Aristoteles által említett ποιηταὶ — Euripides; Hippolytos, 986: ἐγὼ δ' ἀνεμῶς εἰς ὄχλον δάδναι λόγους, | εἰς ἤλικας δὲ

καλλίγους σοφώτερος. | ἴχει δὲ μοῖραν καὶ τὸδ' ὅτι γὰρ ἐν σοφοῖς | φαῦλοι παρ' ὄχλου μωρακιώτεροι λέγειν.

55. V. ö. T. Stieckney, Les sentences dans la poésie grecque d'Homère à Euripide, Thèse, Paris 1903.

56. Most Beloch görög történetének új kiadásában; Griech. Gesch. I. 1° (1912) 214. l.: »Rechtlich allerdings stand nach wie vor die Entscheidung aller wichtigen Angelegenheiten bei der Versammlung der wehrhaften Männer; doch deren Befragung war längst zur leeren Form (!) geworden und es blieb der Versammlung kaum etwas anderes, als zu den Vorschlägen des Königs und der »Edlen« ja zu sagen (!).« De akkor hogy magyarázza meg Beloch a homerosi előkelők nagy parlamentum gyakorlatát, mely már Plutarchos figyelmét is annyira megragadja? Pol. παρρηγ. (praecipua gerendae reipublicae) 5, 801D: ὅπου γὰρ οἱ μεγάλοι βασιλεῖς ἐκαίνοι καὶ διογενεῖς, ὡς Ὀμηρὸς φησιν, αἰσοφρεῖα καὶ σφίητρος καὶ δεσφοφροῖς καὶ θεῶν χρησμοῖς ἐξαγορεύοντες ἑαυτοὺς καὶ δουλοῦμαιναι τῇ σεμνότητι τοῖς πολλοῖς ὡς κρείττους, ἅμους ἐβούλοντο εὐθέως ἡγήηρας εἶναι καὶ οὐκ ἠμίλου τῆς τοῦ λίαν χάριτος, οὐδ' ἀγορέων, ἵνα τ' ἄνδρας ἀρρεπείας τελέθουσιν, οὐδὲ Διὸς Βουλαίου μόνον ἔγχεζον οὐδ' Ἄρεος Ἐνοσίου καὶ Στρατίας Ἀθηναῖς, ἀλλὰ καὶ τῆν Καλλιόπην παρεκαλουν, »ἢ δὲ βασιλεῦσιν ἄμ' αἰδοῦσιν ὀπηδαῖε (Hes. Theog. 89), πρᾶνοντα παιδαὶ καὶ καταθέσασα τῶν ἔργων τὸ αὐθάδες καὶ βίαιον ἢ τοῦ θανάτου ἀνθρώπων ἰδιώτην stb.

57. Drerup csak mint a »Weltgeschichte in Charakterbildern« egyik füzetének szerzője tartozik ide (Homer, Die Anfänge der hellenischen Kultur, 1903); legújabb kötetében (Das fünfte Buch der Ilias), a hol a költőtől szándékoltt beosztásokat (rhapsodiákat) és ezek költői technikáját keresi, Carl Rothe (Ilias als Dichtung, 1910) hatására annyira unitarius, hogy itt közvetlenül népies elemek kereséséről már szó sem lehet. Erre vonatkozólag mondtam »Temetési versenyküzdelmek az ősgörögöknél« cz. munkámban (28. l.): a mennyivel inkább távolítjuk el a homerosi költeményekről alkotott felfogásunkat a népies gondolatától, annyival inkább növekszik egyszermind a kortársak fölött álló és önállóan alkotó nagy egyes poeta felvételének valószínűsége. — A Homerosról alkotott felfogást a német neohumanismus koráig I. most Finsler könyvében, Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe (1912); a homerosi kritika összefoglaló ismertetését I. ugyancsak Finsler, Homer (1908) cz. művében (511. köv. l.), kiegészítve Drerup utóbb id. k.: Überblick über die letzten Phasen der Homerforschung cz. fejezetével (6. köv. l.).

58. Némileg más összefüggésben Drerup is szót emel (id. m. 66. l.) azon egyoldalú felfogás ellen, mely Homeroszt és költészetének egész jellegét a »höfisch« szóval kimerítően képzeli characterizálnak: »Nach einer anderen Richtung hat man neuerdings die künstlerische Persönlichkeit Homers zu eng gefasst und darum missverstanden, indem man das homerische Epos mit einer besonderen Pointe ganz allgemein als »höfisch« bezeichnete.«

442 73

59. A *hesiodosi* világnézet jó jellemzése olvasható *Max Wundt* ethikatörténetében (id. m. I. 64. Das griechische Bauerntum). De nemcsak *parasztról* van itt szó, hanem általánvéve vidéki kispolgárról, a ki szükség esetén — ha életkörülményei úgy kívánják — *hajósna* is beáll.

60. Mintha *Hermogenes* ideatanában egyenesen *Achilleus* és a »fejedelmibbe« *Agamemnon* ezivódására gondolna a *τραχίτης* meghatározásánál; *περί ἰδεῶν* (*Rhetores Gr.* vol. VI., *Hugo Rabe* kiadása 1913) I, 233: Ἐννοῦται τοίνυν εἰς τραχεῖα πάντα αἱ τῶν μεζόνων προσώπων ἐπιτημαῖν ἔχουσαι ἀπό τινος τῶν ἐλαττόνων προσώπων ἀπαρακαλύπτως. A *δεινότης* meghatározását l. u. o. 2, 354: Ἡ δεινότης ἢ περί τον λόγον ἔστι μὲν κατ' ἐρίην γνώμην οὐδὲν ἄλλ' ἢ χρησι: ὀρθῆ πάντων τῶν τι προσηρμίνων εἰδῶν τοῦ λόγου καὶ τῶν ἐναντίων αὐτοῖς, καὶ ἔτι δὲ ὅν ἑτέρων σῶμα λόγου γίνεσθαι πέφυκεν.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	3—4
1. A collectiv szempont	5—10
2. A homerosi agorának közjogi jellege és a szónoki gyakorlat ..	10—22
3. A gyűlésezés módja Homeros korában	22—30
4. Homerosi retorika.	
a) A tömeg szónoka	30—41
b) A tömeg	42—43
c) Az akarat irányítása	44—47
d) Az érzelmi nyelv	47—55
e) A szemlélet nyelve	55—70
f) Értelmi tényezők	70—74
5. Végző következtetések	74—80
Jegyzetek	81—92